

207

Ф. Аляхнович

7 ЛИТ

НА СОЛОВЬЯХ

Францішак Алехновіч

7 ЛІТ НА СОЛОВКАХ

СПОМИНИ БІЛОРУСЬКОГО ДІЯЧА
ПРО МАРТИРОЛЬОГІЮ У СОВІТАХ

Л Ъ В І В

1 9 3 7

Видання Видавничої Спілки „Діло“ у Львові.

З друкарні Видавничої Спідки „Діло“ Львів, Ринок 10,

Францішак Алехновіч

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Ця книжечка — це спомини соловецького засланця, який впродовж 7-ми літ пізнавав тайни совітського тюремництва. Автором цих споминів, колишнім соловецьким в'язнем, є один із найчільніших сучасних білоруських діячів та письменників, **Францішак Аляхновіч**.

Францішак Аляхновіч*) походить з білоруської католицької родини виленських міщан. Народився 9. березня 1883 року, у Вильні, скінчив 5 клас гімназії та рік технічної школи, однак теж її не скінчив. На його нахили рішальний вплив мав мабуть той факт, що батько був членом театральної оркестри й у своїх мандрівках разом з театальною трупю — їздив разом з малим синком. Від того часу датується у Францішка Аляхновіча любов до театру, яка найшла свій вислів в його переїзді до Кракова й Варшави: в обох тих містах ходив він до драматичної школи, яку скінчив у 1904 р. Після того їздив з ріжними польськими театральними трупями, аж поки заїхав до Вильна. Там осів на

*) Гляди Максім Гарецкі: „Гісторыя беларускае літэратуры“, выданьне трэцяе, Вільня, 1924.

постійне, перекинувшись на журналістику. У 1910 році зорганізував першу білоруську театральну виставу у Вильні. Як видавця гумористичного тижневика „Перкунас”, потягнули його перед суд: Ф. Аляхновіч утік до Галичини, де три роки тинявся з мандрівними польськими театрами, граючи у них під псевдонімом „Монвід”. У 1913 році, покликуючись на амнестію у Росії з приводу 300-ліття дому Романових, він вернувся до Вильна та зголосився у прокуратора. Всеж, його арештували та засудили на рік твердині. Підчас відсиджування кари розпочав свою письменницьку діяльність: тоді написав він свою першу песу „На Антоколі”. Живу діяльність, як білоруський культурний діяч, розвинув підчас німецької окупації, займаючись головно організацією театрального життя. З того часу походить теж ціла низка дальших його пес: „На весні”, „Бутрим Няміра”, „Манька”, „Калісь”, „Базилішк”. Живе при цьому у дуже поганих матеріяльних умовах, бо молоде громадське білоруське життя не давало ще своїм діячам ніякої змоги утриматись з своєї праці на народній ниві. Якийсь час працює у Мінську, де оживлює білоруський театр, як артист і драматург. У Мінську написав кілька дальших пес: „Чорт і баба” і ін. На весну 1919 року вернувся до Вильна, де — після приходу поляків — почав редагувати білоруський часопис „Беларуское жильце”. Видав теж кілька збірок біло-

руських оповідань і ліричних віршів під псевд. Монвід.

До політики назагал не мішався. Короткий час побуту большевиків у Вильні спонукав Ф. Аляхновіча до протибольшевицьких виступів у пресі, однак пізніше, коли повсталала „Білоруська Громада” під проводом Тарашкевича, став її прихильником-однотумцем. Сталося це головню під впливом вісток про „білорутенізацію” на Со-вітській Білорусі, яка йшла рівночасно й рівно-рядно з „українізацією” на Сов. Україні. Був це період т. зв. лєнінського курсу, який виклику-вав серед білорусинів у Польщі багато сильніші прихильні відгуки, ніж серед українців, дарма, що й у нас накоїв чимало лиха. Те культурниць-ке радянофільство, оперте на щирій вірі у спа-сенність совітського режіму для національного розвитку білорусинів, стало причиною виїзду Аляхновіча до Совітів. Тут і розпочинається його трагедія.

Списана вона у споминах, які безумовно чимало схожі зі славною II. частиною три-льоґії Юрченка „Пекло на землі”. Особлива вартість спогадів Аляхновіча — це розмірна їх актуальність: автор був на Соловках ще у 1933 році, себто зовсім недавно. Віродостойність да-них, що їх подає автор, не підлягає найменшо-му сумніву; він іде у своїй обективности так да-леко, що сам зазначає, під яким оглядом прий-шла у совітському тюремництві поправа в по-

рівнанні з минулим періодом, згадує теж про реформи, які прийшли згодом, вже після його виїзду з СРСР. Інші вартості тих спогадів — легкий і прозорий стиль, живість, яскраві образи і т. д. — роблять з тих споминів найцікавішу лектуру.

Ця книжка — це черговий документ трагічного розчарування людини, що вірила у большевиків та була рішена з ними найльотніше співпрацювати. Таких Аляхновічів чимало, — Францішак Аляхновіч належить тільки до тих нечисленних щасливців, які могли бодай своїм землякам оповісти про свої переживання і свою трагедію. Більшість його однодумців, що поїхали до СРСР з бажанням працювати на тамошньому терені для свого народу у згоді з тамошнім режимом — всі ті білоруські Тарашкевичі та українські Крушельницькі — збільшили своєю особистою трагедією трагедію мільйонів, які вже вигинули та які ще живуть під совітським ярмом.

ВІТЕБСЬК

„ПОПУТЧІК”.

Попутчік*) сидів перед дзеркалом і голився. В його помешканні не було нікого. Завдяки гостинності свого приятеля, директора державного театру у Вітебську, попутчік замешкав у нього.

— Що за мара! — думав собі попутчік, зішкробуючи милину з обличчя. — Як це дивно. Коли я запропонував стрінути новий рік в якомусь прилюдному льокалі, акторська братія глянула на мене з таким переляком, неначеб я сказав щось страшенне непристойного. Видно в цьому краю пють тільки крадькома.

Або з отими штанами! Чейже після мого приїзду з Вільна ніодин із них не минув мене, щоб не помацати за удо чи лядку з незмінним запитом, що коштують такі штани за кордоном. Дійсно, дивно тут одягаються. Жінки носять на головах мужеські шапки, муштини ходять в якихось колірових сорочках, замість піджаків... А шпилем елеганції є сірий комірик...

*) Товариш подорожі, в даному випадку прихильник совітського режиму.

Попутчік почав намилювати лице, щоб удруге голитись, коли при входових дверях залунав дзвінок.

— Хто там до біса?

Ввійшов якийсь незнайомий.

— Дуже прошу вибачити, що перешкаджаяю. Бачу, що голитесь... Але маю доручення — я службовик ГПУ — маю доручення просити вас, щоб ви були ласкаві завтрашнім вечірнім потягом поїхати до Мінська... Хоче з вами бачитись товариш голова... Хотів би про щось поговорити...

— А то добре складається, — сказав попутчік, — післязавтра я саме вибирався до Мінська.

— Ні, ні! Дуже просили вас, щоб завтра... Прошу вибачити, може грошеві труднощі... Цьому можнаб зарадити... Якщо дозволите, то можу позичити...

— Ні, зовсім ні... Дякую... Ну, якщо вам так на цьому залежить, то можу й завтра виїхати.

— Так, дуже прошу... Може будете ласкаві підписати, що я повідомив вас.

— О, які формальности...

— Так, знаєте, формалістика у нашій установі. Нема ради, вимагають... Де стрічаєте новий рік?

— В акторському гуртку, у приватнім помешканні.

— Не буду перешкаджати вам. До побачення. Приємної забави.

І вам... До побачення... Обережно, тут темно... О, двері праворуч... До побачення, до побачення, приємної забави!

Незнайомий вийшов.

— Які милі люди, думав собі попутчик, сідаючи назад перед дзеркало. — А там у нас, за кордоном, страшать нас вічно тим маревом: ГПУ! Дуже милі! Джентельмени! І яка простота звичаїв. Незнайома людина пропонує мені позичку, як старий приятель!... Приємні люди! Не то, що в гнилих буржуйських краях!

„ФІЛЬОР”

Другого дня ввечір попутчик сидів у залізничній ждальні при пляшці пива, чекаючи на потяг.

До ждальні ввійшло товариство, зложене з двох панків, пані і пса. Панове були вбрані у чорні футра з кримськими комірами, пані була вбрана не гірше, як одягаються на гнилому заході, один з панів мав футерал з мисливською стрільбою.

Товариство зайняло місце при сусідньому столику та завело розмову на тему ловів.

Попутчик знав, що поміщиків давно зліквідували у державі соціалістичного будівництва. Отже ким, до біса, є ті люди, по заможньому

вбрані, знаменито вголені, веселі, повні радості життя?

— Як він зоветься, я забув, — сказав один з панів, показуючи на пса.

— Фільор, — відповів власник собаки.

— Ха, ха, — правда, я забув... Фільор! Знамените ім'я! Фільор, ходи сюди... Ха, ха...

Фільор сидів байдужий на підлозі, ліниво кидаючи зором на одного, то на другого розмовника. Раптом господар нахилився до вуха Фільора і — зиркаючи на попутчика — шепнув:

— Фільор! бери!

Фільор повагом підвівся, помалу, не спішучись зблизився до попутчика, спер свої лапи на його колінах та звернув космату морду до свого пана, немов запитуючи, чи добре виконав доручене завдання.

Елегантне товариство весело зареготалось.

— Який приємний жарт — подумав собі попутчик і всміхнувся, перекидаючись поглядом з незнайомими сусідами.

Фільор вернувся на своє місце.

Розмова перейшла на інші теми. Тепер її керму тримала елегантна пані. Вона говорила про шовкові панчішки, про високі ціни, про труднощі дістати їх.

— Бідна! — подумав собі попутчик, — скільки то зусилля і сприту коштує її потреба втримати свій зовнішній вигляд на відповідному рі-

вені. Бідаки, які труднощі вони мають з одяговими матеріалами!

Потяг уже приїхав. Треба сідати. Однак тільки один вагон іде безпосередньо до Мінська. Займаючи місця в інших вагонах, треба пересідатись в Орші. Попутчик віднайшов вагон безпосередньої комунікації і зрадів, найшовши в ньому товариство, що його бачив у ждальні. Почав розглядатись, шукаючи за вільним місцем.

— Ви шукаєте місця? — запитав один із незнайомих джентельменів. — Ось ваше місце.

І вказав на вільну лавку.

Попутчик оторопів: шпиль чемности!

— Сідайте, — продовжував незнайомий півголосом, — ви арештовані, розумієте? Ось приказ.

І гепіст вийняв з кишені якусь картку паперу, якої попутчик навіть не читав, вірючи на слово джентельменові.

— Як таке? Защо? Чому? — жахнувся, почувши таку несподівану заяву.

— Тсс! — успокоїв його незнайомий, — не гепер, не говорім про це, тут публіка... Прошу сідати, можете пожитись... Фільор, на місце!

І Фільор послухавно поліз на вказане йому місце під лавкою попутчика.

Гепісти продовжували перервану розмову. Вкінці заснули. Заснули всі подорожні у вагоні. Не спав тільки попутчик і його чотириногий сторож, Фільор. При найменшому порусі арешто-

ваного звір зловісно харчав. Попутчік старався стримувати навіть віддих, щоб не сердити свого неприємного сусіда.

Зрештою, попутчік мав також інші причини не спати. У голові перевалювались думки: защо? цеж хіба непорозуміння! що за край несподіванок цей Союз Східських Республік! але защо саме мене?... адже я змінив своє становище до Східців! чейже я давно вже ні словом ні пером проти них не виступав! чейже я — попутчік! Адже я приїхав сюди цілком легально!... Отже чого вони від мене хочуть?!

Відповіддю на це питання було тільки неприязне харкотіння Фільора.

Зранку товариство розійшлося.

Панок з рушницею у футералі попрощав панка без рушниці і його даму. Всіли до саней: гепіст обіч попутчіка, дама у них на колінах, у ногах примістився Фільор.

— Вулиця Східська, ГПУ — кинув візникові гепіст.

Сані помчалися — у невідому попутчикові майбутність.

— Федя! Чи скоро вернешся? — запитала дама свого товариша.

— Так, швидко, — тільки віддам його. — Жест у сторону попутчіка.

У командатурі ГПУ звичайна процедура. Один „віддав”, другий „прийняв”, виставив посвідку. Потім особиста ревізія в'язня. Потім

якийсь коридор, ряд дверей. Одні з них відчинились. Тапчан, закратоване вікно. Брудні, заблощичені стіни...

А потім довгі години думок, дні і ночі, а може роки... Думок, які розпочались в день Нового Року, та серед яких попутчік дійшов вкінці до висновку, що всетаки „наші шляхи розходяться”...

РЕФЛЕКСІ.

Тим „попутчіком” був автор оцих спогадів.

Так, дійсно, я їхав до Совітів, як попутчік, як симпатик, свято віруючи, що там твориться нове гарне життя, що там матиму на культурній білоруській ниві широке поле для праці.

Ба! Чейже я чув стільки від своїх політичних приятелів про „велике совітське будівництво”, про розквіт науки, мистецтва й техніки у державі диктатури пролетаріату, про самовизначення народів, які „добровільно” получили у союз совітських республік, — вкінці (це було для мене, як білорусина, найбільшою приманою), я наслухався стільки про білорутенізацію Білоруської Совітської Республіки: про багато субвенціоновані державні театри, про цілу густу сітку шкіл, про високі білоруські школи, про широку видавничу акцію, де наклад книжки обрахований на десятки тисяч примірників...

І так далі, і тому подібне.

Все це перед своїм виїздом я приймав за добру монету. Ті, які критично ставились до мого захоплення, не були всилі переконати мене. Я їхав повний віри у те нове, краще життя, не сподіваючись, що оманні надії так швидко розвіються.

Після свого приїзду на Сов. Білорусь я натрапив на низку урочистих маніфестацій: науковий зїзд, організований Інститутом Білоруської Культури у Мінську, святочне відкриття Другого Державного Театру у Вітебську. Крім того це був період НЕП-у (нової економічної політики), коли була дозволена приватна торгівля, отже не було голоду, а село не було ще сколективізоване та доставляло до міста досхочу харчевих продуктів. Словом, на перший погляд життя носило нормальний характер.

Тому, коли на кільканацять днів перед моїм арештуванням візвали мене до ГПУ на допит, який мав характер приятельської розмови та не викликав у мене ніякого підозріння, я з радістю відповів на пропозицію старатися за совітське громадянство:

— Якщо це тільки можливе, то з найбільшою охотою! Чейже я на те приїхав, щоби тут жити, працювати, творити...

— Отже в чому річ? Пишіть, товаришу, заяву. У нас іде це швидко. Зараз зателефоную, щоб вам не ставили перешкод...

Справді — за десять днів (так!) я був уже совітським громадянином, а в три дні після того, як дістав громадянство, мене арештували!... Назагал я тішився свободою недовго. Бо до ССРСР я приїхав 17 листопада 1926 р., а 1 січня 1927 р. мене вже арештували.

Коли я вперше списував свої спомини, то мене запитували часто, чому нічого не пишу про той період часу, який попереджував мою в'язницю, та чому не кажу про причини мого арештування. Ті справи я промовчував свідомо. Скажу, чому: мені було просто соромно. Соромно мені було, що я, зрілий мущина, дав себе так наївно, так гупо, так ганебно надути. Я так безкритично вірив у совітську фатаморгану, що навіть агентів ГПУ я трактував, як людей гідних довіря, джентельменів, ледви не приятелів...

Протверезіння прийшло надто пізно...

КЕЛІЯ У ПИВНИЦІ.

Двері затріснулись, ключ заскрипів у замку.

Я розглянувся у своїм новім помешканні: колись пивниця, підлога з кепсько допасованих цегол, у вікні під стелею крати, майже всі шиби вибиті, у стіні якісь діри таємничого походження.

Зимно. Я закурив папіроску (папіросок мені не відібрали) і почав мандрівку по келії, від стіни до стіни, від кута до кута, як зачинений у клітці звір. Навала думок бурлила у голові. Я ще не міг зрозуміти свого положення, защо, з якою метою мене арештували, бо тоді я ще не впав на думку, що мене спровадили до ССРСР провокаційно.

Замість широкої культурної праці на Совітській Білорусі, яку обіцували мені перед моїм виїздом, — тісна келія у пивниці з вибитими шибами. Втоmlений думками і мандрами по келії, я сів на тапчані, що був єдиним меблем у тій дірі. Я пробував заснути. Вирвав з долівки дві цегли, поклав під голову і витягнувся на такому ложі. Але діймавий холод примусив мене

знову схопитись та продовжувати перервану мандрівку замкненого у клітці звіра.

Мені принесли в алюмініевій мисці чаю і кусник цукру. Я хапчиво випив теплу теч.

Вечером перевірка.

— Як почуваетесь? — спитав іронічно чекіст. — Зимно, що?

— Чи довго тут сидітиму? — я відповів запитом на запит.

— Ні, недовго, кілька днів... — успокоїв мене чекіст.

Дійсно, по двох днях тієї „карантанни” мене перевели до іншої келії, яка мала деревляну підлогу, цілі шиби, та меблі: крім тапчана ще стіл і два таборети. — Тут було тепло.

МІЙ ТОВАРИШ.

Я сидів уже не сам: мене привітав тут якийсь вязень понурим поглядом.

Ми розбалакались. Мій понурий товариш недолі був старшиною одної із сусідніх держав. Він кермував розвідкою на прикордонному відтинку. Дістався до совітської вязниці таким робом:

Мешкав недалеко границі. Рік тому, в один зимовий вечір, зголосився до нього один з його розвідників, що мешкали по совітському боці, буцім то за інструкціями. Підчас їх розмови,

користаючи з того, що двері не були зачинені на ключ, вдерлося до помешкання вісім озброєних людей в уніформах ГПУ. Нападений, додумуючись зради, вихопив бравнінг і почав стріляти до напасників, при чому одного з них зранив. Але вони кинулись на нього, спутали, збили прикладами рушниць, забрали архів та виволікли свою жертву на совітську сторону. Присутня при тій події жінка вибігла з кімнати, щоб заалярмувати поблизьку військову станицю, але заки вояки вхопили за зброю і скочили на відсіч, напасники з своєю жертвою вже наближувались до ліса, положеного на совітській території. Вояки не могли стріляти за втікачами, бо при вечірнім сумерку легко могли поцілити свого старшину.

Все це було ділом кількох хвилин.

Збитого, приголомшеного несподіваним наскоком, заволікли до найближчої станиці ГПУ, поганяючи перед себе ударами прикладів.

Схоплений знав, що жде його. Погрозами, обіцянками та цілим апаратом засобів, якими для таких цілей розпоряджає ГПУ, зуміли стероризувати вязня в той спосіб, що він видав усіх своїх співробітників, які мешкали на совітській території.

Держава, якої був громадянином, не могла інтервенювати у тій справі, бо від вязня вимусли зізнання на письмі, що він... добровільно перейшов границю!

У Мінську відбувся суд. На лаві обвинувачених засіло кільканацять осіб. Двох зпосеред них засудили на кару смерти, інших на різні терміни в'язниці (здебільша на 10 літ), а головному героєві процесу зогляду на його „щире признання до вини та покаяння”, вимірили найлекшу кару — 5 літ в'язниці.

Однак засудженець знав, що судовий присуд не обов'язує ГПУ. Добре знав, що сьогодні засуджений на 5 літ в'язниці, завтра може бути розстріляний на підставі присуду ГПУ. Тому жив у вічній непевності завтрашнього дня. Нераз, коли помічник команданта Вавілов, який виконував у мінському ГПУ функції ката, заглядав до нашої келії, мій товариш запитував його рубашно, маскуючи внутрішній спокій:

— Ну, як думаєш, Вавілов, чи мене розстріляють?

— Деж там... — відповідав запитаний.

Взагалі Вавілов відзначався добродушністю і старався завжди підтримувати серед в'язнів погоду духа. Гадаю, що ідучи на місце екзекуції, ще тут старався додати деліквентові відваги, клепаючи його по рамени:

— Ти, брате, не журися... Це нічого страшного... Воно так, якби ти їхав до дентиста: одна мить, а потім нічого... добре...

НА КОМАРІВКУ!

Теми до розмов швидко вичерпуються, тим більше, коли особи примушені перебувати зі собою нерозлучно цілими днями і ночами. Якщо ми не мали вже що собі оповідати, грали в шахи.

Одної днини мій товариш був якось дивно схвильований, частійно програвав. В міру того, як зближався вечір, став огортати його якийсь неспокій. Я запитав його, що йому.

— Нині понеділок — відповів.

— Ну щож? Такий самий добрий день, як кожний інший.

— Нині понеділок.. Вже від двох тижнів нікого не брали... Міркую, що нині візьмуть.

— Куди?

Запитаний подивився на мене довго і відповів горляним шепотом:

— На Комарівку.

— Що це за Комарівка?

— Ліс. В комарівському лісі звичайно розстрілюють. Чиж не знаєте?

Нічого про це я не знав. Тепер довідався... Звичайно в неділю вертався кур'єр з Москви, привозив присуди ГПУ і в понеділок починали їх виконувати.

Тепер я зрозумів, чому мій товариш так нерозважно виставив свого „короля” під шах. Бож йому самому грозив в цій хвилині „мат”.

Одначе ми грали далі. Раптом мій партнер схопився на ноги і став нервово проходжуватися по келії.

— Не граєте? — питаю.

— Чиж не чуєте? — відповів.

На подвіря заїхав вантажний самохід і незамкнений мотор гудів без перерви. Мій товариш кинувся до дверей і прихиливши вухо, став надслухувати. Я глядів на це здивовано, не відчуваючи в цілій повноті трагедії, що розгравалася в цій хвилині в пивницях ГПУ, зокрема в душі мого товариша. Він по хвилині тигровим скоком опинився біля вікна. Наше вікно виходило на подвіря.

— Беруть... — вишептав придушеним голосом. Перед вікном швидко майнули якісь тіни. Було чути, як рушив самохід. Гук мотору почав стихати. Я поглянув на свого товариша. Стояв непритомно задивлений у вікно і крадькома втирав сльози, що котились йому з очей.

Повезли на Комарівку двох товаришів, яких він зрадив.

ЮДИНА РОБОТА.

Хоч справа мого товариша в'язня була вирішена і не залишалось йому нічого іншого, як відсиджувати кару або ждати евентуального розстрілу, від часу до часу взивали його на гору до кімнат слідчих суддів. По повороті я часто чув

з його уст запах горівки. Оповідав мені, що взивали його, щоб порозумітися у справі повідомлення про його долю, залишену закордонном родину і т. п. теревені.

Тоді я вірив цим оповіданням, але нині, навчений досвідом семилітнього побуту у большевицьких в'язницях, розумію, що означали його часті прогульки „на гору”. Там складав звіти з розмов і з моєї поведінки в келії. Здеморалізований терором грязнув далі у своїй юдиній роботі, сподіваючись, що тим коштом спасе своє життя.

Наша келія мала свою історію. Оповідали, що в ній перебував два дні після арештування Савінков, в ній сидів кс. Усас, виміняний опісля до Польщі, та інші „особистости”. І дійсно наша келія, як я опісля переконався, була одною з найкращих, вікно, як я вже згадав, виходило на подвіря. Томуто, прилягши до віконної рами, хоч це було строго заборонене, ми обсервували в'язнів з інших келій підчас їх проходу.

ПЕРШЕ СЛІДСТВО.

По двох тижнях візвали мене на переслухання. Обвинювали мене зі ст. 58 совітського кодексу. До мене пристосовано таку точку цієї статті:

„Участь в організації або співпраця з орга-

нізацією, що діє в користь міжнародної буржуазії”.

Дійсно, колись у Вильні я належав до товариств, ворожо наставлених до большевиків, хоч політично ніколи не ангажувався. Моя співучасть завсіди обмежувалася лише до культурної праці.

На мою заяву, що це вже було дуже давно, що за той час я змінив уже орієнтацію, що я є рішучим прихильником большевицького ладу, відповіли мені з іронічною усмішкою:

— А чи старих гріхів не треба відпокутувати?

— Алеж перед виїздом я дістав совітську візу! Отже ви погоджувалися на мій приїзд, отже тим самим ви ствердили, що не вважаєте мене своїм ворогом!

Замість відповіді доглянув я знову іронічну усмішку на устах чекіста, який мене переслухував.

І тепер почало прояснюватися мені в голові: отже це провокація! — Дали мені віру, опісля запропонували мені в Мінську прийняти совітське громадянство, — все з тією метою, щоб опісля арештувати мене і...

Щож далі зі мною зроблять — я не знав. Вернувшись до келії, я попросив у свого в'язничного товариша кодексу.

Майже кожна стаття грозила карою смерті. Очевидно і мій — 58 теж.

АПАНАСИК.

Моя родина закордоном нічого не знала про мою долю, бо я не мав змоги взагалі скомунікуватись зі зовнішнім світом, і вибиралася теж приїхати до Мінська. Коли виводили на прохід жінок, я кидався з острахом до вікна, здогадуючись, що між арештованими побачу свою дружину і діти. Мій острах був зовсім оправданий, бо в „державі будови соціалізму” про арештування когось рішає не провина, але посвоячення з іншим в'язнем.

Одначе дні минали якось щасливо. Раптом одної ночі почув я на коридорі крик жінки і плач дітей. Сталося — подумав я. З нетерплячкою ждав я завтрішнього проходу по подвірі в'язнених жінок. Втаємничений в мої побоювання мій товариш, який стояв на другий день при вікні, закликав:

— Виходять!

Я кинувся до вікна, не зважаючи, що можу звернути на себе увагу стійкового, який стояв зовні... Відітхнув з полекшою: між в'язненими моєї дружини і дітей ще не було. Новоприбувша була це якась сільська жінка, певне з прикордону. Чоловіка стрінула мабуть швидше сумна доля; тепер жінка мусіла мандрувати вслід за ним, не мала під чиею опікою залишити своїх діточок.

Наймолодше з арештованих не мало напевно двох років і з трудом ще ходило власними силами.

Признаючи молоденького „проступника” — не дуже то небезпечним, дозволили йому в день бігати по коридорі. Памятаю, мав імя Апанас.

Одного разу, коли з якоїсь причини відчинено двері нашої келії, я побачив перед дверима цікаві оченята дитини, що споглядала на мене. Я пригорнув до серця молоденького товариша-взяня, радіючи одночасно своїм батьківський егоїзмом, що це не мій Казик проживає свої безжурні, молодечі роки на вязничному хлібі, але бідний, чужий мені Апанасик...

НОВИЙ „ЛЯГАВИЙ”.

До нашої келії почали прибувати нові в'язні. Небавом мого першого товариша відділили від мене й перенесли до іншої келії. Його місце, як інформатора відповідних чинників про те, що діється в келії, зайняв новий „лягавий”*) якийсь К. Був це вже старший чоловік, засуджений за шпигунство у користь одної з сусідніх держав на 10 літ вязниці. Свою кару відбував він у Полоцьку.

*) Призвищем „лягового“ називають у московських вязницях усіх донощиків.

Одного дня ГПУ пригадало собі тихого в'язня з Полоцька і рішило використати його до своїх цілей. За виявлені послуги обіцяли йому волю... за три місяці. Перенесли його до Мінська. Давали йому кращу пайку, яка складалася з кусня мяса на обід, 13 папіросок денно, більшої кількості цукру, ніж ми всі разом діставали і т. д. Час від часу К. діставав теж гроші на купно додаткових харчів. Наївний, свято вірив у приобіцяну волю, прислухувався докладно до наших розмов, ревідував наші речі, коли ми виходили на прохід і він сам залишався в келії, прикидаючись недужим — і страшенне дивувався, коли минули заповіджені три місяці, минуло й багато більше, але приобіцяної волі не побачив. Очевидно, перед нами пояснював свої надії якимись іншими умовами, що виринули в його справі та що на їх підставі ГПУ має імовірно звільнити його перед речинцем.

Бідолаха вірив у своє звільнення і для тієї волі займався своєю гилкою професією.

„КАРЦЕР“.

У наших пивницях був „карцер“ для непослушних в'язнів, що ломлять устійнені приписи, або для таких, що підчас слідства не дають вимаганих зізнань. Була це коміррка під сходами, вогка, темна, без ніякого уладження і з такою

низькою стелею, що стояти там було неможливо, можна було тільки сидіти на підлозі. По кількох днях такого карцеру, вязень виглядав як по якійсь важкій недузї.

Найчастіше до карцеру попадали жінки. іноді чути було з коридору їх гістеричні крики. коли гепісти волікли їх до комірки під сходами.

Одного разу поволікли за якусь провину вище описану, увязнену з малими дітьми селянку. Проймаючий до глибини душі крик лунав по коридорі, коли відривали матір від дітей. Довго було чути метушню, видно жінка ставила опір. Укінці вдалося катам примістити нещасну в карцері. Одначе крик тривав далі. Якийсь рівномірний, ритмічний крик-зоєк, відкись мені знайомий, десь я вже його чув.

Я прилип до дверей і надслухував, намагаючись виловити викрикувані слова.

У нас на білоруських селах залишився звичай кричати на похоронах. По білоруськи називається воно: „голосити”. Професійні похоронні голосільниці голосять над мерцем, вихвалюючи його прикмети та описуючи розпуку живих, однаковими, вивченими на пам'ять словами. Щось такого почув я тепер. Тільки це не було вивчене голосіння над мерцем, то був правдивий крик розпуки, що виривався з грудей безталанної. Була це якась жажлива імпровізація жінки з простолюддя у хвилині найбільшої

нервової напруги, яка виявляла свій біль скандованими тирадами.

Майже безперервно 2 години тривала ця пісня бунту й ненависти. Згодом почала вона стихати, аж затихла зовсім. Не знаю, чи голосільниця заснула, чи може зімліла.

Несамовиті дροщі трясли мною, коли я слухав тієї щирої, не продуманої, не зробленої пісні, але пісні, що виривалась безпосередньо зі збожеволілої болем і розпукою душі.

Важко описати ці вражіння. Треба самому чути це божевілля розпуки, щоб його зрозуміти й відчути.

БОГ ХОТІВ.

Сидів у нашій келії старий жид, робітник-гарбар. З релігійних причин не їв в'язничних страв і жив тільки тим, що йому двічі на тиждень приносила родина. Маломовний, по цілих днях важко зідхав, або молився.

Одного разу підчас нашої розмови зі сторожем, той останній запитав старозавітного:

— От, ти все молишся і Бог тобі нічого не помагає. Сидиш у пивниці ГПУ а твій Бог не може тебе вирятувати.

Запитаний зідхнув і відповів сентенціоноально:

— Ой. Бог хотів — не було ГПУ, Бог захоче — не буде ГПУ...

Раптом, запримітивши свою необережність, поправився:

— Ох, що я сказав!... Яж хотів сказати: Бог схоче — я не буду в ГПУ.

Непоправний „контрреволюціонер”.

ЕКЗЕКУЦІЯ.

Екзекуції ставали чимраз частіші. Рідко коли минав понеділок, щоб вантажне авто не повезло когось на розстріл.

Ніхто з нас не певний завтрашнього дня, тільки, на підставі актів обвинувачення один мав більше даних „переїхатися на Комарівку”, другий менше. Очайдушний гумор надав спеціальні назви карі смерті, а саме говорили: „помандрувати на місяць”, або „дістати три золотники”), бо саме стільки важить куля з „нагану” — російського військового револьверу, якого вживали до екзекуцій. І сміялися й жартували іноді ті, які саме завтра мали дістати в дарунку тризолотникову кулю з цівки нагану. Страшно було дивитися на цю бравуру сміху, здавалося, що то вже сміється, вишкіривши два ряди зубів, трупячий череп.

Одначе шум мотору авта, що стояло на подвір'ї, всіх електризував. Сміхи стихали, розмови вривалися, сварки вмовкали... Вже чути з коридорів відгомін кроків, що наближаються.

Ідуть! Уже!... Ні, пройшли... Нашу келію оминули. Десь заскреготів ключ у замку.

Всі завмерли, як собака на чатах. Надслухують. Хтось відзивається шопотом.

— Беруть із сусідньої келії...

— Тихо!! — сичать із люти ті, що надслухують під дверима.

— Певно...

— Заткай собі, до сто сот чортів!...

Крізь стіни чути: „Собірайся з вечами!” — значить: „забирайся з річчями”. Бо засудженцеві ніколи не кажуть, куди його ведуть. Щойно на коридорі...

На коридорі якась коротка суматоха, якийсь продавлений, немов втиснений знову в горло крик...

Знову швидкі кроки кількох пар ніг. Шум мотору віддалюється. Знову тихо. Всі мають бліді лица й блискучі з перестрашу очі. Одначе по хвилині мешканці келій вертаються знову до звичайного вязничного життя. Та ще довго відчувають якийсь подув смерти.

Бо залишається ще ціла ніч. Адже вночі візита авта може повторитися. І завтра вівторок. Іноді й у вівірки відбуваються теж езекуції, коли з якихсь невідомих причин не вспіють їх всіх полагодити в понеділок. Щойно в середу можна спокійно відітхнути: до найближчого понеділка!...

Іноді кандидати на розстріл, вичікуючи фа-

тального понеділка, умовлялися зі своїми товаришами в такий спосіб:

— Слухайте, коли мене будуть брати, залишу в келії свій пояс, або інший предмет... Коли переведуть мене до іншої келії, тоді пришлю сторожа по цю буцімто забуту річ. В іншому випадку...

Кінчити речення не треба було: ми всі добре знали, що станеться „в іншій випадку”.

Поведінка зі засудженим була така: коли він вийшов на коридор і за ним затріснули двері келії, вязали йому спозаду руки, і в разі потреби кнеблювали рот, відтак вкидали до авта й везли на Комарівку. Там стріляли йому з револьверу в малий мізочок і вбитого закопували до заздалегідь приготованої ями.

Читач може поставити питання, звідки автор цих рядків, який залишився при житті, може всеж таки знати про цю цілу поведінку? Хібаж ми не говорили з катами? Хіба у приступі щирости під впливом алкоголю, яким ці кати залюбки частуються перед і по езекуції, не чули ми їх власних оповідань? Адже в нас панували прості умовини, не такі як н. пр. в московським Г. П. У., де заборонені не тільки розмови вязнів зі сторожами, але навіть вязнів між собою.

ІНСЦЕНІЗАЦІЇ.

Бувало й таке, що впертого в зізнаннях в'язня, коли навіть при допомозі „карцеру” нічого не могли з нього добути, „брали на бас”, а саме улаштовували свого роду інсценізацію: вязали і звязаного везли до ліса. Там над викопаною ямою прикладали до голови цівку револьверу, домагаючися зізнань та обіцяючи дарувати життя в разі послуху.

Сидів у нашій келії якийсь Вовк-Михайлов, молодий хлопець, запалений контрреволюціонер. Одного вечора викликали його на коридор...

Вернувся він по кількох годинах блідий, з ознаками божевілля в очах і нервовими дрижками по цілому тілі. Спершу нічого не могли ми від нього довідатися, що з ним діялося? Щойно на другий день, коли трохи успокоївся, оповів нам про свою вчорашню подорож на Комарівку.

Кілька місяців пізніше його розстріляли.

ПСИХОЗА.

Серед таких життєвих обставин у багатьох із нас почали виступати прояви психози. Один із нас, проходжуючись по подвір'ї, намагався вининати всі калабані болота правою ногою, переконаний, що коли це зробить лівою, то його

без сумніву розстріляють. Інший вистерігався закладати на плечах руки, думаючи, що це може спричинити присуд смерти. Ще інший, коли лягав на ніч спати, клав свої чоботи носами до дверей, переконаний, що коли не виконуватиме цього, стягне на себе нещастя. Коли одного разу через розсіяння забув уставити свої чоботи у відповіднім напрямі, збудився серед ночі і переляканий швиденько направив свою помилку.

Майже ми всі мали жахливі сни. Вночі поспійно можна було почути крики й стогін крізь сон. Потрясення нервної системи у в'язницях ГПУ таке сильне, що нічні марева залишаються нерозлучними товаришами на ціле життя. Коли згодом лежав я на загальних причах у соловецькім таборі, завжди чув я ті нічні крики в'язнів, що спали неспокійним сном. Автім я сам ще й тепер, коли щасливо відістався з „держави диктатури пролетаріяту“, бентежу своїх домашніх нічними криками. Сниться мені слідство „судів“ ГПУ, сниться мені туркіт авга, що заїждає сумерком по жертви.

Часто чули ми у сусідніх келіях крики божевільних. У моїй келії, на моїх очах дістав напад божевілля якийсь молодець-сіоніст. Ми змогли його і чекали пів доби, заки відіслали його до лічниці.

„ВОЙКІВЦЬ”.

Зима вже проминула, минулася весна, почалося літо. У перелюднених пивницях стало нестерпно душно. Постійно двох нас дижурує та, стоячи на причах, вимахує коцом, роблючи таким робом вітер.

Одної ночі, у перших днях червня, прокинув нас якийсь надзвичайний галас на коридорах, якісь голоси, кроки численних ніг, відчинювання келій. По хвилині двері нашої келії відчинились і втолочено нам яких двадцять нових мешканців. Вже й без них було тісно, ми спали всі покотом, один при другому, та дусились через брак повітря, — тепер вже мови не було про те, щоб якось лежати. Щоби дати місце новим пришельцям, ми мусіли встати зі своїх тапчанів, винести їх на коридор і приміститися, як хто міг у перелюдненій келії.

Що таке сталося?

У Варшаві, на залізничному дворі, молодий російський монархіст Коверда стрілив з револьвера до совітського посла Войкова. Це відбилося грізним відгомоном по всьому Совітському Союзу. Не знаю, чи можна віднайти хоч один куток на величезній території соціалістичної держави, де „мстива долоня пролетаріату” не вкидала б своїх „клясових ворогів” до вязниць, не висилала до північних тайг, не розстрілювала. Хто це був тії „вороги”? Кожний, хто ко-

лись щось мав, чи то дім чи яке підприємство; кожний, хто працював у давніх царських установах, кожний, хто хотів жити індивідуальним життям в тиші свого домашнього огнища, сторонючи від касарняного життя совітського будня, кожний, хто — стоячи у безконечній черзі при закупні харчевих продуктів — мав відвагу заскреготати зубами з нетерпеливості, — кожний кваліфікувався як ворог совітського устрою, кожний був кандидатом до вязниці.

Потім, на вязничних етапах, і ще пізніше — у соловецькому таборі, я стрічав чимало людей, які на запит, за що їх засудили, відповідали коротко: „я войківець”. Той вислів „войківець” пояснює все. Себто, що вини у даному випадку годі дошукуватись, що був арештований у періоді терору, який шалів після вбивства совітського представника, та що сьогодні покутує в казаматах, як „співвинуватець” Коверди.

КАТАСТРОФА ПІД МІНСЬКОМ.

У тому самому періоді трапилась друга подія, яка ще більше розлютила гепістів. На залізничних рейках між прикордонною стацією Стівпці та Мінськом виколілась авто-дрезина, якою їхав заступник голови мінського ГПУ, Опанський, начальник одного з відділів тої установи, Коритов, та інші, везучи з собою пійма-

ного на границі здогадного шпигуна. Наслідком катастрофи Опанський і шофер на місці згинули, Коритов був ранений, а прикордонна добича-шпигун — утік.

Совітська преса коментувала причину катастрофи як діло рук замаховців, але по місті кружляли поголоски (які продістались і до нас за крати), що сутньою причиною катастрофи була надмірна швидкість їзди, наказана п'яним Опанським.

У тому самому періоді надійшов для мене присуд ГПУ з Москви, який засуджував мене на 10 літ концентраційного табору на Соловецьких островах.

ЕТАП.

Як призначеного до етапу, вивели мене до іншої в'язниці т. зв. Допру, де перший раз стрінувся я у спільній келії з кримінальним елементом. Нас всіх мали вивезти на острови Білого Моря.

Політичні в'язні, зібрані в одній келії з кримінальними злочинцями, переживали, завдяки таким сусідам, не дуже приємні хвилини: злодії не тільки обкрадали нас серед ночі, але і в день почувались господарями в келії та, погрожуючи ножем, грабили майно „фраерів”, значить політичних в'язнів. Скарги до в'язничної влади не тільки що не давали ніяких успіхів, але той, що жалувався, виставляв себе на криваву пімсту.

Вкінці по двох тижнях побуту в Допрі вирушили ми етапом на місце призначення.

Уставлені перед воротами в'язниці, з клунками на плечах і оточені конвоем, почули ми вперше традиційну пересторогу команданта конвою:

— „Іти серединою вулиці, не розмовляти, не оглядатися на боки, негайно виконувати всі доручення. При найменшій спробі втечі, кожного жде без перестороги куля в лоб!

Рушили ми на залізничий двірець. Ократовані вагони. Знову тісно й душно. Перший етапний перестанок — це Орша. Знову кількатижневий побут зі злодіями й розбійниками. Відтак Витебськ, також довший побут у таких самих умовах, даліше Ленінград і звідти вже безпосередньо на місце призначення: до соловецького табору, що його в скороченні називали „Слон” (Соловецькі лагери особаво назначенія — соловецький табір окремого призначення).

Була вже зима.

ПОПІВСЬКИЙ ОСТРІВ

ПРИЇЗД ДО ТАБОРУ.

По трьох добах їзди з Ленінграду, поїзд наближався повільно до стації Кемі, мурманського залізничного вузла.

Що нас там жде? Які умовини? Праця? Та яка праця? Чи будемо у в'язниці під ключем, чи матимемо змогу свобідного руху.

Ніхто з нас нічого не знав.

Крізь вікна бачили ми якісь склади **дерева**, копиці уложених дощок — продукція якихсь недалеко положених тартаків, якісь постаті в сірих одягах. Чи це може наші будучі товариші каторжники?

Поїзд станув. Команда: виходити з вагонів! Двигаючи на плечах клунки виходимо на залізничі рейки.

Гострий північний вітер крутить снігом.

Ранок.

Ведуть нас. Два кільметри дороги. Кільчасті дроти. Сіре небо. Сіре море, що зливається з небом на сірому небосклоні. Деревляні шопи. Це бараки — наші будучі мешкання. Ми на т. зв. Попівськім Острові, який получений зі суходолом тамою. Вітер, що крутить снігом,

виголює скельний ґрунт без ніяких слідів рослинності.

Вводять нас до якогось чотирикутника перед одним баракком, окруженого колючим дротом. При воротах будка вартового. Річі веліли нам зложити під стіною будинку. Лунає військова команда:

Від правого відчисли!

Не конче добре там воно йде. Дзвонячи зубами з холоду, викрикуємо захриплими голосами:

— Перший!

— Другий!

— Третій! і т. д.

— Зле! Від початку ще раз: перший, другий, третій...

Поучають нас, що на привіт: „Здрастуй карантинная рота!” (Здорова сотня на квантанні) — маємо відповісти всі однозгідно, як один муж:

— Здра!!!

Вигукуємо оце „здра!” Зле! Ще раз. Зле! Нерівно — хтось спізнився. Знову: „здра!” Знову зле. Хтось зверещав за скоро. Виявляється, що по вислуханні привіту треба набрати до легенів якнайбільше воздуха, видержати двосекундову павзу і щойно тоді...

Ще раз. Ще зле. І відтак знову: „здра!” Ноги скостеніли від зимна. Вуха мерзнуть. Лиця бородатих селян покрилися соплями леду.

Наші клунки щезли вже під верствою снігу, що постійно паде. Наші інструктори змінюються по черзі: одні йдуть до бараку загрітися, інші заступають їх місце.

Появляється вижча „влада” — староста табору, також вязень. Здоровить:

— Здравствуй, карантінная рота!

— Здра!!!

Зле! Зате веліли нам пів години без перерви верещати: „здра!”. Дехто захрип. Верещали те „здра” нелюдськими голосами, щоб укінці вдоволити своїх наставників. Все ще зле. Мабуть не йде про якість, але про скількість цього „здра”.

Відтак виголосили гостру промову, в якій зазначили, що ми в таборі, де першим обов'язком кожного з нас буде совісна праця, де викрути від неї будуть гостро карати, де треба безкритично виконувати накази влади і інші подібні вязничні теревені.

Відтак — знову „здра”, знову „відчисли!” — і так до вечора.

В бараках.

Вкінці перемерзлими, виголодженими і перемученими дозволили нам вигребати зі снігу свої річи і ввійти до бараку.

Здавлена людська маса кинулась бігом до бараку, займаючи місце на причах. Хоч причі

були поверхові, місць не вистало. Командант і його помічники (також усі вязні), інтервенують: укладають нас тісно, одного при другім помагають собі при тім копаючи впертих чобітьми. Лежимо боком, не маючи змоги навіть ворухнутись. Обернутися на другий бік можна тільки спільно, порозумівшись із найближчими сусідами.

Дехто зіз із прич та гріючися при залізних печках, які огрівали шопу, їв привезені зі собою харчі. Всі тужили до кипятку, та дістали ми гарячу воду не швидко і то в обмеженій кількості, бо Попівський острів не має своєї води. Привозять її у бочках із віддаленої 10 км. Кемі. За чайник кипятку платили по кілька рублів, що в 1928 р. було доволі поважною сумою.

Ми були такі втомлені, що небавом майже всі заснули на своїх причах камяним сном.

До роботи!

Раптом серед ночі збудили нас: до роботи! Що за мара! До якої роботи? Зриваємося якстій, бо копняки не щадять повільних. Виганяють нас з бараку на сніг. Ясна, морозява, зоряна полярна ніч. По небі миготять якісь ясні імлісті облачки. Гине один, небавом з'являється в іншій місці другий. То знову миготять по небі якісь світляні смуги. Видається, що ми

є свідками творення нових світів. Це північна зоря розяснює небо.

Ідемо залізничим шляхом. По його обох боках видніють високі сніжні засипи. Далеко чекають нас вантажні платформи, навантажені дошками. Ці вагони мали ми пересунути по залізничих рейках кілька кілометрів у напрямі стації. Причіпившись, як муравлі за колеса, буфори, вистаючі дошки, пхаємо перед себе важкі платформи. Хтось упав зі свіжого насипу під колеса. Крик, відтак проклін і відтак знову тиша, серед якої чути тільки важкий віддих кількадесятьох людей, що напружують свої мязи.

Той, що злетів із насипу під колеса платформи, вилазить щасливо зпід ніг товаришів, що волічуться вперед.

Стріпує сніг з одягу.

— Гей, ти там! Не лишатися! Доганяй!

Чергового дня прийшли до нашого бараку лікарі (в'язні), щоб оглянути нас під оглядом здібности до фізичної праці і поділу на відповідні категорії. Стояли ми півнагі, чекаючи своєї черги. Не зважаючи на те, що лікарські оглядини відбувалися з незвичайною швидкістю, ціла та процедура з уваги на велику скількість в'язнів зайняла пів дня. А в ночі — не зважаючи на категорії — всі знову до пересування по залізничих рейках навантажених вагонів.

ЛАЗНЯ.

Одного дня погнали нас до лазні. Там видали нам по два відра теплої води: один морської, другий річної і по кусневі мила. Це повинно було нам вистарчити. Ті, що не знали, що скількість води сильно обмежена, не могли змити зі себе мила. Все відбувалося у великій тісноті при супроводі московських лайок.

ДАЛЬША ПОДОРОЖ.

По двох тижнях тієї „кварантани” у завушвлених і заблощичених бараках кількадесятьох вязнів пігнали з клунками на залізничий дворець. Між ними був і автор цих рядків.

Поїздом приїхали ми до місточка Сорока, звідки в дальшу дорогу вирушили ми пішки в напрямі острову Міяг, віддаленого від Сороки 85 км.

Було нас 42-ох вязнів. Конвой складався з трьох вояків. Довгим гусаком тягнувся наш похід. Напереді йшли молодші й сильніші, спішачись, щоб чимшвидше дірватись до вимріяного відпочинку в карельськїм селі. Далі їхали сани, навантажені нашими клунками й кукерками, відтак ішов конвой і на самому заді — ніким не пильновані, без ніякої сторожі воліклися ті, що їм подорож пішки серед північних снігів давалася найдошкульніше в знаки: старі,

недужі, інваліди, спираючись на ціпку, відпочиваючи що кілька кілометрів, витираючи замерзлою рукавицею спочене — не зважаючи на мороз — чоло.

КАРЕЛЬСЬКІ СЕЛА.

Великі карельські села віддалені одно від другого менше більше 30 км. Це віддаль, яку ми повинні перейти за один день, щоб знайти нічліг під дахом рибальських осель. Бо місцеве населення складається здебільша з рибалок. Хліб, навіть ярина — це предмети імпорту. Природні багатства краю — це риби, яких Біле Море доставляє доволі. Карельські селяни були ще в ті часи заможні, бо не знали ще колхозів. Великі села, які числили іноді кілька тисяч мешканців, були забудовані поверховими, деревляними домиками. Правда, ці домики були небілені, але вдержані чисто й оббиті дошками та покриті гонтами. Кількамісячна ловля риб дозволяла їм на довгі зимові фєрїї, бо гроші за продані риби вистачали на все найконечніше, чого тільки гостра північна природа не могла тамошнім мешканцям дати.

Я ішов останній. Всі мої товариші разом із конвоєм вже давно випередили мене. Автім, щоцо мав я спішитись? Щоб скорше попасти перед теплу піч у карельській кімнаті, де ждуть мене байдужі лица співтоваришів, чужі лица

господарів і ворожі, недовірчиві погляди конвоїрів? Волів я повільним кроком брести сам у снігу, мріючи про втрачену волю і не сміючи мріяти про її відзискання.

Думка про втечу в таких умовах нереальна думка — ні на хвилину не родилась мені в голові. Думаю, що і в моїх товаришів теж. Перед нами й за нами тільки одна доріжка, втовчена санками, що час до часу по ній переїжджають. З лівої і правої сторони непрохідні ліси покриті снігами, що сягають людині до грудей, де втікач, якби навіть відважився на нерозважний крок, залишив би по собі слід, по якому його легко догнали б і зловили б. Втеча втертим шляхом дала б такий сам вислід, бо без пашпорту й грошей вязня зловили б селяни в першому карельському селі і віддали б у руки влади, бо за голову зловленого вязня платили два пуди білої пшеничної муки. Хоч діялося це за панування НЕП-у, коли біла мука в СРСР не була такою великою атракцією як сьогодні, всеж таки і на ті часи така нагорода була дуже щедра.

Тиша. Мовчить північний ліс підчас зими. Іноді щось ворухнеться на білому тлі снігу — це білі північні куропатви, слабо помітні на сніжній білій постелі, шукають поживи, блискаючи своїми червоними, як коралі оченятами. Відважні птахи підходять майже до самої дорogi, немов знаючи, що тих сорок двох, які

перед хвилиною перейшли довгим гусаком, це не мисливі, але теж звірина, що її зловили агенти ГПУ, які суперничають між собою за доставку якнайбільшої добичі.

МЕЧ РЕВОЛЮЦІЇ.

Ціла Росія живе під знаком соціалістичного суперництва й „ударництва” перегонів праці. Кожний робітник, кожний урядовець, кожний, хто працює в якімнебудь колективі, повинен витворювати не стільки, кілько від нього вимагають, але куди більше. Оця надвишка праці є буцімто добровільна, витворює її здогадний ентузіазм „мас” — в дійсності ініціюють її згори, а стероризовані маси тільки „однодушно апробують” її.

І всі всюди працюють у якомусь скаженому темпі. Що при таких перегонах праці мусить потерпіти якість продукції — нема найменшого сумніву.

Так теж працюють і агенти ГПУ — установи, що її большевики називають гордим іменем „меч революції”. Працюють, суперничаючи між собою, хто з них поладнає більше політичних справ, котрий з них матиме на своїй совісті більше зломаних людських існувань. Коби тільки більше, коби жорстокіше, коби якнайбільш немилосердно; бо милосердя вважають між гепістами (чекістами) не як добру людську

прикмету, тільки навпаки — за хибу, за буржуазійну спадщину.

На одній із головних вулиць Москви (Лубянка ч. 2) стоїть величезний будинок, в якому і в день і в ночі панує незвичайний рух. Авта заїзджають і відїжджають, на подвірі дижурує постійно кілька готових до відїзду самоходів. Цей будинок я знав добре з оповідання співв'язнів, яким доля веліла відвідати цю сучасну Бастилію. Це серце совітського терору — ОГПУ — грізна установа, що серед совітських громадян викликає пострах. ОГПУ = Обедіньонное Государственное Політическое Управление (Головний Державний Політичний Уряд).

У лябіринті коридорів міститься безконечний ряд нумерованих дверей, за якими засідають ті, що рішають про долю своїх жертв. Відси — з Лубянки ч. 2 — ГПУ своїми щупальцями велитенського поліпа, що його породила революція та який виріс на тілі нещасливих народів ССРСР, обіймає шесту частину гльобу, сягає далі — крізь кордонні стовпи, крізь моря, ріки, океани — всюди, де починається якась революційна ворохобня, всюди, де смерть починає своє жниво, всюди, де народи спливають кровю.

А в пивницях тієї зловісної кам'яниці при Лубянці ч. 2 панує страшна тиша — передсмак вічної тиші, що її зазнає багато з тих, що там пробувають. По коридорах, вистелених мягки-

ми хідниками, ходять сторожі-гепісти у тихо-лазах, які зовсім приглушують відгомін кроків. Звуків людської мови не чути тут, тільки час від часу чути сухий тріскіт пальців, що має означати, що вільна дорога. Бо ведений коридором вязень не повинен зустрічатися з товаришем неволі, отже конвой повідомляє тріском пальців, що веде в'язня, а стійка таким же способом відповідає, повідомляючи дальші стійки.

Коли когось беруть із келії на слідство або на „завжди”, відбуваються при тім незвичайно таємничі заходи. Двері відчиняються і агент запитує зібраних у келії в'язнів, чие прізвище починається від такої і такої букви. Далі знову шепотом починаються допити щодо імені даної людини та імені її батька. Вкінці паде таємничим шепотом: „пожалуйте со мной!” (прошу за мною) — і знову тиша, переривана тільки сигналом — тріском пальців.

Тихим шепотом порозуміваються зі собою люди вкинені до пивниць при Лубянці ч. 2, намагаючися відгадати, яку долю ладять їм криваві „уполномоченние” (слідчі судді) — панове життя і смерті своїх жертв, „заохочені ударничеством і соціалістичним суперництвом”.

Для мене колегія ОГПУ приготувала за-слання до соловецького табору на 10 літ, значить відірвання від життя на завжди. Бо по відбутій виміреній карі мав би я мандрувати

на вигнання до Печорської тундри або до Наримського краю і по кількох роках побуту на вигнанні, в найліпшій випадку — значить якби я не вмер там із голоду, або якби мене знову не арештували — дозволили б мені змінити місце побуту, переносячи мене до округи з трохи лагіднішим підсонням, але до батьківщини, на Білорусь — не дозволили б мені вернутися ніколи.

Ніколи!

Не почую вже клекоту бузьків над стріхою, ні пісень повертаючих із поля женців, ні пречудного співу білоруських жаб по заході сонця в наших озерах...

РОХКІТ ЖАБ.

Коли я снував такі понурі думки, йдучи у хвості походу каторжників, раптом я задрожав... Схопив мене страх, майже містичний страх...

Я почув голоси наших білоруських жаб...

Карельський ліс стояв по обох боках дороги сповитий зимовим снігом. Білорусь далеко на тисячі кілометрів, а я тут, під 65 ступнем географічної ширини чую виразно ритмічний рохкіт жабячого концерту.

Я пристанув.

Я був певний, що маю галюцинації. Голоси втихли. Закурив я файку, обтер піт переляку

з чола і рушив даліше, спираючись на своїм мандрівнім ціпку...

Знову залунав концерт жаб.

Я знову пристанув, не вміючи вияснити собі дивного явища. Спів настав. Намагаючись вияснити причину дивних голосів, запримітив я, що коли я приставав, тоді спів стихав, колиж я починав знову йти — гомонів на ново. Тому почав я шукати тієї причини недалеко себе і щойно тепер запримітив, що мій мандрівний ціпок, заглиблюючись за кожним кроком у сухім, замерзлім придорожнім снігу, видавав ці дивні звуки, що так сильно пригадували „кумкання” жаб по заході сонця...

Останній попас випав у Колежмі, містечку положенім на березі Білого Моря. Відси мали ми вирушити завтрішнього дня через замерзле море на віддалений 10 км. острів Міяг.

У Колежмі такий самий байдужний привіт карельських рибалок, які вже освоїлися з перемаршами вязнів, гнаних на північ. Так самісько розмістили нас по хатах, окремо конвой, бо ніхто не сумнівався, що думка втечі нікому з нас не прийде до голови.

ОСТРІВ МІЯГ

ПЕРШИЙ ДЕНЬ.

На другий день прийшли ми на острів Міяг. Малий острів, що мав ледви 10 км. проміру, мав на березі, що до нього ми зближались, 6 мешкальних бараків, крім того стайні, лазню, пральню, сушарню одягу й мешкальний будинок адміністрації.

Примістили нас в однім з бараків. Тісно тут було, майже так самісько, як на квантанні в Києві. Посередині стояла глиняна піч, над рури виходили на двір крізь одну зі стін, над печею висіла мала нафтова лампка з розбитим шклом, кидаючи слабе світло на наше мешкання. В тім бруднім, темнім, завушивленім і заблощиченім помешканні здобували ми криком і проклонами місце на причах змучені й перемерзлі.

Цього дня вечором роздали нам одяг до праці: ватовані штани, такіж самі куртки, рукави і валянки (повстяні чоботи). Все те було сильно знищене, брудне й полатане.

Чергового дня пішли ми на роботу. На перший день визначили нам — як казали — „лекшу” роботу, яка полягала на топтанню снігу;

щоб облекшити дорогу для саней, що їхали до ліса по вирубане дерево. Уставлені рядами, брили ми чвірками по снігу, який сягав першій чвірці вище пояса. Ясно, що дальшим рядам лекше було змагатися зі сніжними заспами. Тому чвірки змінялись: по якомусь часі перша ішла як остання і т. д.

Наш робучий день тривав цього дня ледви 7 годин, але вернулися ми по цій „лекшій” роботі — семигодиннім перемарші в сніжних заґипах — такі втомлені, що з острахом думали ми про цю „важку” роботу, що ждала нас в найближчій будуччині.

Другого дня почали ми вже працю як дроворуби.

НА РОБОТІ.

Година 3 вночі. Лунає звук дзвону, що будить табор зі сну. Дижурні приносять зі сущарні „валянки” й інші частини одягу, які перемочені минулого дня треба було просушити. Серед вересків, прозвищ і проклонів, при слабім світлі нафтової лампи, порпаються людські постаті у стирті розкинутих на підлозі одягів, шукаючи свого вбрання. Ті, що їм вдалося віднайти всі частини своєї гардероби, біжуть із мискою до кухні по снідання. Швидко їдять свою ранішню пайку, бо небавом залунає знову удар дзвону, коли треба буде ставати на подвірі до збірки.

Хтось на горішній полиці розлив якусь рідину, яка спливає на голову й до миски сусіда з долини. Знову проклони, крик, бійка. Спільне нещастя замість лучити людей, розлучує, розбуджує злість, скаженість і ненависть.

Озивається другий удар дзвону. Всі вибігають із бараку. Дехто хватає на подвірі в долоні снігу й натирає собі руки й лице. Але більшість не робить цього. Вистачає їм лазня двічі на місяць. На подвірі, при світлі ліхтарень відбувається нічна збірка. Виходить зі свого помешкання начальник табору.

— Вітайте, робітничі сотні!

— Здра! — відповідаємо однозгідним хором.

Відтак роздають прилади до праці: пилки, сокири, лопати. Ідемо. Десятники на лещетах ведуть своїх робітників до ліса на місце робіт. За ними також на лещетах іде конвой. Ідемо гусаком, один за другим, по вузькій утопаній на снігу стежечці. Доганяють нас сани, призначені до вивозу дерева. Піхотинці відступають із дороги і падають у сніг по пояс. Сани переїхали швидко, але ніхто не намагався навіть схопитись за них, бо їзда вязням, за винятком візників та десятників, гостро заборонена.

Ішли ми пішки на місце робіт, віддалене нераз на 10 км., бо положене на протилежній стороні острова.

Ставало чимраз ясніше. По сірій північній

ночі починається також сірий, хоч трохи видніший північний день.

Вязні займають призначений до вирубу відтинок лісу. Ділять їх на трійки. Кожна така трійка свариться з іншою за ліпше місце, значить за таке, де дерева ростуть густіше. Починається праця. Людські голоси мовкнуть. Чути тільки голос пил і сокир. Що хвилини лунає відгомін зваленої смереки. Спершу тріскіт дерева, що тратить рівновагу, згодом шум галуззя, зачіпленого за сусідні конарі, і вкінці гук зваленої на сніг смереки.

Часом залунає людський крик: це хтось небережний не вспів на час відступити на бік. Дерево впало, приваливши його своїм тягарем...

Робота була акордова. На акорд давали сильнішій трійці — першої категорії — 65 дерев, другій категорії, значить слабшій — 45 дерев, які відтак треба було до відповідної довжини зрізати, обтяти галуззя, зложити його на купу, пообтинати близькі менші деревця й кущі, які заваджали переїздові саней. Зрізувати дерево треба було при самім пни, а тому, що сніг сягав іноді до людських грудей, треба було спершу сніг розкопати і втоптати, щоб досягнути пилкою майже до самої землі.

Були серед нас молоді, здорові люди, професійні дроворуби. Вони легко виконували свою роботу. Одначе відсоток таких робітників був дуже малий. Затé величезну більшість

творили люди, які перший раз працювали на лісових роботах. До них належали представники інтелігентських професій, криміналісти різного роду та українські селяни, яким у степових околицях батьківщини не доводилось працювати при вирубі лісу.

ПОНАД СИЛИ.

Поворот із праці починався доволі вчасно — коло 1. год. попоудні. Це верталися трійки, які склалися із професійних дроворубів. Перед входом до бараку мусиш показати сторожеві перепустку, яка стверджувала, що завдана праця виконана. Згодом верталися по черзі інші. Останні трійки верталися коло півночі, отже залишалось їм, по зідженні полишеного їм у кухні обіду, 2—3 години сну до чергового дня праці. Ті, що не могли виконати праці на останній речинець, мусіли залишитися в лісі викінчувати роботу. Звичайно залишалось у лісі приблизно 5 таких трійок, що залягали з працею. Оподалік відпочивав сторож при ватрі, до якої вязневі не вільно було наблизитися. Рано приносили йому зменшену пайку хліба (400 г.) і мусів продовжувати роботу, виконуючи вже урацю чергового дня.

Ясна річ, що в таких умовах вязень все більше і більше залягав з роботою, аж вкінці по кількох ночах, перебутих у лісі, коли не має

бже сили встоятись на ногах, відводили його до „карцеру” (арешту) — діривої неопаленої буди, що стояла на краю острова при самім березі, де вітер гуляв крізь отвори у стінах так, як і на дворі.

Залеглість із виконанням акордової праці була не на руку однаково сторожам і десятникам. Бо через ці залеглости мусіли довше перебувати в лісі так вони, як і інші. Крім того конвой мусів також перебувати в лісі цілу ніч при ватрі, пильнуючи серед ночі працюючих. Тому теж конвой, щоб принаглити повільних і ослаблених із виснаження, послуговувався крісовими прикладами, а десятники звичайним ціпком, що його називали на заслання „дрином”. Били без милосердя однаково тих, що симулювали нездатність до праці т. зв. „фігонів” і тих, що падали під тягарем праці, недужих, виснажених. Коли один із в'язнів упав одного разу без сили на сніг і лежав неповорушно, сторожі зі словами: „ну, на таку штучку нас не візьмеш!” Катували так довго, аж один із них замітив: — Ну, гляньте, адже він не рухається.

І справді нещасний не рухався, бо був уже мертвий.

Треба замітити, що і конвой і десятники складалися також із в'язнів. Така поведінка мала очевидно на меті вислугуватися владі, щоб здобути деякі пільги, чи пак зменшення речинця кари.

Як кару за різні провини, здебільша за неслухняність, роздягали винувників до білля і ставили їх на морозі на пів години, або й довше.

САМОРУБИ.

В одній із баракових кімнат був т. зв. „око-лодок”, значить амбуляторія для недужих, які туди приходили. Коли появлялися важко недужі, там ставляли тапчани і приміщували безталанних. У проводі тієї інституції стояв „лек-пом” (фельчер). Яке він мав медичне знання, годі сказати. Медикаменти, яких він уживав, склалися з якихсь рожевих порошоків і двох родів рідини. Були то внутрішні ліки. Була теж йодина і якісь шмати, що заступали бандажі. Щоденно перед виходом на роботу, по першій ударі дзвону, перед дверима „амбуляторії” стояла черга хворих, які хотіли дістати звільнення від праці. Таке звільнення на один день можна було дістати тільки по ствердженню гарячки бодай 38 ст. Ревматичні болі (доволі часті) або інші недуги, при яких температура була нормальна, не звільнювали від праці.

Доведені до розпуки люди діставали свого роду психозу, яка ставала пошестю. Нездібний виконати завдану працю, а свідомий, що йому зате грозить, вязень у приступі божевілля безсильної люті клав на пні свою ліву руку і об-

тинав сокирою пальці, які кидав у лице сторожеві, або десятникові з криком:

„Маеш, потрібні вам мої робучі руки, отже сам себе роблю нездатним до праці”. Бували випадки, що навіженці відрубували цілу передню частину лівої руки. В лісі, при роботі не було навіть такої лікарської помочі, яку ми мали в бараках. Тому спливаючий кровю вязень обв'язував власними шматами зі свого білля рану і вертався до табору.

Тому, що кожний, хто вертався з лісу, мусів мати перепустку, десятник виписував хемічним олівцем перепустку на важкій пні, з якого зрубували кору і вязень, двигаючи таку колоду на рамени, омліваючи з болю, втоми та впливу крові, вертався до обору.

Величезна більшість тих, як їх називали „саморубів” — згинула від закаження.

СТРАЙК.

Відпочинкові дні бували кожної другої неділі, значить двічі на місяць. Але й ця „неділя відпочинку” не була зовсім вільна від праці. У відпочинкові дні виконували вязні таборів роботи: вивозили на беріг моря нагромадженій на терені табору сніг, чистили потрібники і т. д. Одначе були це роботи куди лекші від лісових і при збірнім зусиллі всіх — кінчилися доволі швидко.

Та прилинула оце одна з таких неділь вільних від праці, але адміністрація пігнула нас всіх до лісу на роботи. Почалося тихе негодування. Коли по двох тижнях знову збудив нас у 3 год. ранку голос дзвону і нас усталили на подвірі до збірки, значить, що ми й тепер не будемо мати вільного дня, — по рядах почались якісь тиємничі шепоти, якесь порозуміння очима. З поведінки тих тіней, що майорили при блідому світлі ліхтарень, видно було, що вони на щось рішилися.

Більшість між в'язнями на острові Міяг творили криміналісти-злочинці, розбишаки, аферисти — і ледви четверта частина складалася з т. зв. „каєрів“, значить із контрреволюціонерів, селян-„кулаків“ та інтелігенції.

Страйк ухвалили кримінальні в'язні, які з контрреволюціонерами не хотіли числитися. Їх була більшість, автім вони не хотіли ніколи рахуватися з контрреволюціонерами, вважаючи їх за людей гіршого роду і називаючи їх у своїй злочинській мові „фраерами“.

Коли почали роздавати робітничі прилади, по рядах перейшов глухий гомін: „Не підемо!“ Не помогли ніякі переконування. Коли всі солідарно відмовились взяти приладдя, залунала команда: „праворуч!“ і приказали нам іти до ліса. Зі зловіщим варкотом рушили в'язні доріжкою, що вела з табору на місце праці. У слід за нами поїхали сани навантажені пилками й топо-

рами. Кількох сторожів узброєних у кріси замикало похід.

У віддалі 2—3 км. від табору, на краю ліса велилі нам стати. Неспокійні стали ми, не знаючи, що нам готують. Серед політичних в'язнів почалися тихі наради й шепоти на тему, чи не добре булоб покинути спротив. Бо розуміли ми добре, що на випадок перебільшення справи, вся відповідальність спаде на нас контрреволюціонерів, нас будуть обвинувачувати в ініціативі страйку, нас будуть розстрілювати за непослух у таборі, а криміналістів уважатимуть як пасивну масу, яка буцімто піддалася контрреволюційній агітації. Один або другий із політичних пішли б дуже радо до праці, щоб не стягнути на себе репресій, але сором супроти рішучої постави товаришів-криміналістів пхав їх разом з іншими в обійми непослуху.

Виступив старший десятник, що кермував роботами, і різким голосом крикнув:

— Хто піде до праці — брати прилади й переходити на право, хто не хоче працювати, відступати на ліво і... розбиратися!

З похиленими головами, не сміючи піднести очей, один за другим виходили з рядів політ. в'язні, брали сокири й пили та переходили на право.

З погіршливим викривленням уст дивилися на них зпід ока криміналісти, скидаючи зі себе

на сніг куртки, штани, шапки, черевики і ставали тільки в самім біллі.

Страйколоми пішли далі до лісу, а перемерзлі злодії і злочинці мерзли трясучись на морозі, висилаючи услід за „фраерами”, що їх зрадили, проклони і прозвища.

Дивна іронія долі, дивна переоцінка вартостей! Політичні ломлять страйк, криміналісти обстоюють при своїм аж до кінця.

Чи можлива булаб така сцена в давній царській каторзі?

У давній каторзі контингент політ. в'язнів складався з правдивих, діяльних ворогів існуючого устрою. Зате тут „політичні” творили ріжнородну збиранину, яка не боролася і навіть ніколи не мала заміру боротися зі совітським устроєм, та попала тут, на каторгу, тільки тому, що колись належала до „панівної кляси”, що її сьогодні „переможний пролетаріят” хоче фізично винищити, висилаючи до в'язниць, таборів, на заслання.

У давній каторзі політ. в'язні вхопилиб у таких умовах за нагромаджені на санях сокири і розбилиб ними черепи своїх катів — зате тут долоні невільників витягалися покірно по сокири, щоб виконати у лісі свій „акорд”, так, як кілька днів пізніше ті самі руки приймали... 20 копійкову (сік!) нагороду за „видатну працю” в той критичний день, нагороду, видану з фондів Г. П. У...

ХАРЧ.

В ті часи кормили нас розмірно незле: на снідання діставали ми мищину фасолі, сочевиці, гороху, гречаної каші або густої юшки з тістом. Таку страву омащували звичайно олієм. На обід, який для багатьох запізнених був ввечерю, давали нам миску борщу або якоїсь юшки та кусничок вареного соленого мяса, трошечки більший від коробки сірників. Чорного хліба діставали ми по кільограмі на особу. Крім цього в таборі була крамничка, де за власні гроші могли ми купити собі цукру, чаю, консерви, ковбасу, оселедців, чаєвиків, булок, папіросок і т. д. Грошей за нашу працю нам не платили (за винятком згаданих уже 20 копійок — нагороди за зломання страйку), отже ті, що не діставали грошевої помочі з дому, мусіли вдоволитися урядовим харчем, який — треба це признати — міг заспокоїти голод.

Підчас праці в лісі дошкулювала нам у перших днях сильна спрага. Вода, що ми її брали зі собою у пляшках, замерзала в кишені. Одначе по кількох днях привикли ми до недостатчі води і спрага підчас праці не дошкулювала вже нам.

Вода через питоменности ґрунту, була все жовта, кольору сильного чаю, з прикрим гнилим смаком. Одначе по якомусь часі привикли ми й до неї.

До чого чоловік не привикне?

НЕЩАСЛИВА ВТЕЧА.

Ніч. На долішніх і горішніх причах вистає цілий ряд босих ніг. Брудні, смердячі, викривлені, попереплітувані з ногами сусідів. У повітрі чути квасом від людського поту та інших ще більше гидких „пахощів”. Під стелею кипить мала нафтова лямпка. Шкло від лямпи давно стовклося і відслонений кніт засмерджує всьдух сопухом горючої нафти. Тишу перериває хропіт спрацьованих людей, іноді якийсь зойк озветься з грудей, що їх давлять примари жахливих снів. Затихли проклони, лайки, прозвища. Сон погодив і получив всіх у братніх обіймах. Узбек із Туркестану обіймив крізь сон своєю давно немитою рукою шию якута. Українець зпід Полтави закинув свою смердячу ногу на живіт грузинові з Кавказу. Час до часу хтось будиться, злазить із причі, натягає на плечі якісь вязничні лахи і вибігає на двір полагдити природну потребу.

Тільки один дижурний не спить.

Кволі, інваліди, люди, що власними силами могли би з трудом доволіктися до лісу на роботу, залишились у таборі й виконували обовязки слуг у бараках, прятали, відносили до сушарні перемочений одяг вязнів, палили в печах. Крім того їх обовязком було вважати, щоб у ночі всі вязні були присутні в бараці. Називали їх „дневальними” — дижурними.

„Дневальний” мусів пильно слідкувати за тими, що виходили і верталися. Що якийсь час „дневальний” обходить здовж причі й обчислює ноги, що вистають із прич. Коли скількість ніг поділить на половину, дістане скількість в'язнів, які є в бараці. Числить. Милиться. Рахунок не годиться. Знову починає від початку. Ноги поплуталися. В однім місці одна нога зайва, в іншій її не достає. Дневальний знімає з гака лямпку і освічуючи найтемніші кути, починає ще раз числити.

Раптом із галасом відчиняються двері. Хвиля морозного воздуха вдерлася крізь відчинені двері, в яких станула постать у військовому одязі: це нічна контроля. Входить із ліхтаркою один із конвоїрів-вояків. Починається обчислювання ніг.

Одної пари ніг не достає — одного в'язня нема в бараці.

Починають ще раз числити.

Таки одного в'язня нема.

Куди подівся? В потрібнику нема. Дневальний збентежений — буде відповідати. Ще раз числять, шукають, заглядають під долішні причі.

Нема.

Втік!

Алярм.

У казармах конвоїрів счиняється рух. Зриваються зі своїх причаспані постаті вояків. Кленуть. Одягаються спішно. Хватають кріси і лещета. Збудили вже начальника. Начальник скажений. Приказ: не брати живого, тільки застрілити. Стріляти в плечі, щоб були позначки стрілу відданого підчас погоні.

Це неважке завдання: адже погоня йде на лещетах, втікач бриє пішки по глибокім снігу. Тільки одна дорога втечі — ледом крізь море на Колежму.

За кілька годин втікача дігнали і згідно з приказом застрілили. Над ранком приїхали сани по трупа. Чергового дня, недалеко табору, на краю ліса погребали безталанного втікача. У присутності одного з вояків, похоронною церемонією кермував „лекпом” фельчер, найбільша в нас медична повага. Він визначив відповідну глибину могильного рову, він рішав, в яку сторону звернути голову трупа, приміщеного в прихапцем збитій скрині.

Рів копали дневальні.

Ні одного словечка співчуття, ні поважного настрою, який повинен супроводити останню дорогу людини на вічний спочинок. Кпини, нашішки, прозвища, проклони — якби цей гребаний вязень не був недавнім товаришем неволі, але найгіршим ворогом.

Назвисько вбитого: Шульц.

ВИЌЗД НА СОЛОВКИ.

При кінці квітня почали топитися сніги. Вируб лісу припинили. Спішилися, щоб якнайшвидше вивезти з лісу нагромаджені колоди на т. зв. „рум”. Спішилися, доки не трималася санна.

При кінці травня лід почав на Білім Морі чорніти, топитися і вкінці стопився. Вязні, що стояли вище колін у ледяній воді, збирали дараби, що їх мав пароплав тягнути до Архангельська.

29. травня прибув до нас перший корабель. Над ранком побачили ми пів кілометра від берега малий корабель в роді ламача леду. Була це „Нева”, яка три роки пізніше, в дорозі з Архангельська на Соловки затонула в Білому Морі в таємничий спосіб разом із цілою залогою. Тільки один вязень встиг урятуватися. Його знайшли на одному з островів, але про причини катастрофи не міг він дати ніяких інформацій, тимбільше, що через нервові потрясення зійшов із глузду.

Миттю понеслася по обозі радісна для багатьох вістка, бо казали, що засуджених на 10 літ вивезуть „Невою” на Соловки.

Всі вірили, що на Соловецьких островах стануть кращі умовини життя. Говорили, що там можна дістати працю по своїй спеціальности, що робучий день нормують там скількістю

**Автор споминів
(на Соловках)**

годин праці від 8—10 і про такі інші полёкші до яких зідхали ми з тугою.

Всі жваво метнулись. Счинився гарячковий настрій. Кожний спішився, щоб ліквідувати свої справи на острові Міяг. Один віддавав другому довг, інший добивався позичених грошей, приятелі, що небавом мали розійтися, може на завжди, гуторили в останнє перед розлукою.

А на хвилях гойдався малий кораблик готовий до подорожі. З комина снувалась довга смуга диму, парові ківли готові були в кожній хвилині урухомити нашу спасительку „Неву”.

І справді вечором командант табору обходив бараки, відчитував назвиська осіб призначених до трансльокації на Соловках і велів ладитися до дороги.

Вечором почали нас підвозити човнами до корабля. Зірвавсь вітер. Море було бурхливе. Човнами метало по хвилях, як лушпинням горіхів. Настала „біла” північна ніч. Сонце сховалось на хвилину на овиді, щоб згодом виплисти над морем майже в тому самому місці, де заходило. Та перевіз пасажирів на корабель ще не скінчився. Подорожні човни вертаються до берега, послушні двом парам мязистих веслярських рук і знов вантажать на них кільканацять каторжників з очима повними надії.

Надії? Якої? Надії волі? — Ні! Тільки надії трішечки кращих життєвих умовин, ніж на Міяг.

Почався відплив моря. Човни застрягали на мілинах або на камінню. На приказ керманича всі скочили до води й занурені по пояс у воду спихали човен на глибше місце...

Вкінці останній човен причалив до корабля з останніми пасажирами. Загарчіли труби, комин плюнув густими клубами зиму й „Нева”, кидана хвилями, понесла до невідомих і таких побажаних Соловок.

Перемоклі, дзвонячи зі зимна зубами, тулячися до своїх нагромаджених на чердаку клунків, плили ми крізь розбурхане травневим вітром Біле Море. Що якийсь час хвиля, переливаючись крізь чердак, заливала наші клунки і нас вже й так доволі промочених підчас тягнення човнів.

СОЛОВКИ

НОВІ ЖИТТЄВІ УМОВИНИ.

Над ранком побачили ми острів із зринаючими на ньому силюетами церковних веж: ми зближались до таємничих Соловок. Лявіруючи між густо засіяними меншими островами, „Нева” вплила до пристані.

Примістили нас у 13-ій сотні, в давнім преображенському соборі (православна церква), який поділено в тій цілі на 3 поверхи. Розмістилися ми просто на підлозі, бо прич для нас не стало. Чергового дня цілу групу в'язнів, що приїхала з Міягу, з малими виїмками, погнали на озеро Перт, знову на лісні роботи. До щасливих виїмків належав теж автор цих рядків.

Острів Соловки має 17 до 28 км. проміру. Густо порослий карловатим, смерековим і березовим лісом, має коло 500 озер багатих у рибу. Деякі з озер за часів, коли на острові був православний монастир, получили монахи малими каналами, створивши таким чином водну комунікацію на цілм острові. Крім цього Соловки мали вузькорейкову залізничку, що лучила зі собою різні місця острову.

Краєвид прегарний, особливо восени, коли

листясті дерева прикрасяться золотими барвами, світлячи ясними плямами на тлі смерекової зелені.

Ловля риб у соловецьких озерах вазням го-стро заборонена, бо в озерах годують больше-вики ондатру, рід великого щура з дуже цін-ним сріблито сірим футром. Ондатри живуть у воді й легко хватають за гачок закинений на рибу.

Центром соловецького життя є т. зв. „Кремль” — себто комплекс поманастирських будинків, окружених довшола грухим муром. Давні церкви, собори, келії монахів — усе пере-роблене на казамати, в яких приміщують вазнів. З п'ятьох воріт, що ведуть до тієї твердині, тіль-ки одні ворота відчинені для вазнів, де в день і в ночі стоїть стійка, яка впускає і випускає вазнів тільки за перепусткою, виданою владою.

Кремль разом із будинками, що його окру-жають, творить щось у роді самовистачального містечка, яке обслуговують ріжні, необхідні для більшої людської збірноти, установи. Отже є тут гарбарня, заложена ще за часів побуту мо-нахів на острові, механічна фабрика, яка за-осмотрює соловецькі кораблі в найконечніші ме-галеві частини, електрівня, цегольня, кравецькі і шевські варстати, тартак, млин, гончарня, тор-фівня, хліборобське господарство, що з огляду на короткотривале літо родить тільки бульбу, капусту, ріпу і моркву. Збіжжя не доспіває. На

берегах моря, в бараках мешкають рибалки, які доставляють адміністративному персоналові свіжу рибу і, що найважливіше, виїжджають на ловлю знаменитих соловецьких оселедців, яких теж тут солять, вантажать до бочок і висилають. Бо соловецькі оселедці призначені на експорт. Тільки вища соловецька адміністрація має право до цих „ласощів” — в'язням не вільно.

Всі ці заведення і підприємства обслуговують виключно в'язні: в'язні є інжинірами, агрономами, управителями, книговодами, майстрами і робітниками. Бо тут можна стрінати представників різних професій: професори, артисти, інжиніри, музики, лікарі, акробати, рільники, балетниці, робітники, священники, попи, мулли, старшини давньої російської армії, судовики царських часів, а крім них злодії, розбишаки, різного роду аферисти, проститутки, чекісти, кабарники і т. д.

Мало цього: більша частина сторожі складається з в'язнів. Ледви кількадесять осіб творить т. зв. вільний нагляд, значить такий, що складається з людей неув'язнених. Інші — це бувші чекісти або большевицькі військові, яких вислали за різні промахи до табору й виконують тут функції, що відповідають їхнім здібностям. Так самісько, як вільний нагляд, узброєні з кріси, так само одягнені в довгі совітські шинелі, з тою різницею, що на ковнірі замість червоних відзнак носять чорні. І, треба призна-

ги, що ці невільні сторожі були гостріші, більше зимагали і були менше людяні у відношенні до своїх увязнених товаришів, як вільні сторожі. Бо на Соловках заведено таку систему, що кожний, хто мав якунебудь владу, гнобив своїх підчинених: десятник не мав милосердя для звичайного робітника, управитель підприємства був пострахом для підчинених службовиків. Кожний намагався заслужитись, приподобатись начальству, зискати якісь полекші чито у формі: дозволу на мешкання в якійсь комірці при підприємстві, замість у загальній, заблощиченій келії сотні, або дозволу купити собі якісь харчеві продукти, або — це найважлише — попасти на листу тих, яким скорочують речинець кари.

ЗМЕНШЕННЯ КАРИ.

Кожного року, восени приїздила на Соловки комісія з Москви, яка складалася з головаців ГПУ з Глібом Боким, опікуном соловецького табору у проводі. Комісія полювала кілька днів у соловецьких лісах, вечорами бенкетувала; вкінці підписувала листу вязнів, яким скорочували кару на пів року, на рік, іноді навіть на два. Ця листа була вже згори приготована місцевою владою, тому теж нічого дивного, що кожний хотів висунутись на видне місце, приподобатись своїй владі, зеднати собі її прихильність, щоб попасти відтак на цю вимріяну листу.

Одначе, не зважаючи на цю систему нагинки до праці і визиску людської сили до останніх меж — праця не давала бажаних вислідів. Завжди щось не вдавалось. То робітня обуви не виконала передбачених у пляні робіт замовлень, то цегольня не пописалася, то знову тартак залягав із виконанням наложеної на нього праці і т. д. Очевидно, що в таких випадках за невиконання пляну відповідають вязні, що стоять на відповідальних становищах і — недавнього потентата деградує до ролі звичайного робітника, або — це вже найгірше — він попадає до карної сотні.

В 1928 р. було більше як 10.000 вязнів на Соловецькім острові. Серед того величезного числа вязнів стрічали ми представників найрізномородніших національностей, що входять і не входять у склад ССРСР. Від якутів зі сплощеним лицем до синів Кавказу з орлиними носами, від фінів до узбеків, від німців до китайців. Стрічав я чимало мадярів. Після революції мадярська молодь (мадярський комсомол), замішана в революційну акцію, масово емігрувала до Сопітів. Одначе по кількох роках побуту в Сопітах забажала ця молодь вернутись до краю, воліючи кілька літ вязниці у своїй „капіталістичній” державі, як у державі будови соціалізму. Не тільки не дозволили їм вернутись до Мадящини, але заарештували, обвинуватили... у шпигунстві і вислали на 10 літ на Соловки. Бо заба-

гато правди знали вони про державу Сопітів, мали авторитет серед робучих мас своєї батьківщини і моглиб спричинити шкоду комуністичній акції на Мадярщині.

ЖІНКА НА СОЛОВКАХ.

Серед багатомовної, кількатисячної маси зігнаних із ріжних кінців Європи й Азії на соловецький остров вязнів, є теж 17—18 відсотків жінок. Так, як і мужчини, походять вони з найріжнородніших націй і суспільних кляс. Українки, польки, білорусинки, фінки, башкірки, якутки, грузинки, вірменки, мадярки, німки і т. д.

Від злочинниці до дами двору, від проститутки до монахині — всі щаблі суспільної драбини мають тут свої заступниці. Ця маса обдертих і так, як мужчини, завушивлених жінок приміщена в окремім бараці, який називають „женрота” (жіноча сотня). Ту панує така сама як і серед мужчин вязнична поведінка, так самісько жінка — командант (вязень) має свій однострій — чорні кляпи на „бушлаті” з відповідними бляшаними нашивками.

Не зважаючи на те, що жінки стрічалися з мужчинами на роботах, в канцелярії, на торфовищах і т. д. — всі товариські зносини мужчин із жінками були гостро заборонені. Карали не тільки за любовні зносини, але й за невинну

розмову при зустрічі, за виміну кількох слів, навіть за звичайний привіт при зустрічі. Карали здебільша 14-денним арештом.

Всеж таки проституція розвивалася. Замалий був відсоток жінок у таборі, за великий був на них попит — важко було опертися спокусі. Злодії крали, вязні, що мали в таборі відповідальні становища, виконували дефравдації і всі несли свою данину на жертівник „любови”.

Жінки, що не займалися проституцією на більшу скалю, мали кількох любовників. Кожний із них ніс своїй вибранці що міг. Пекар крав хліб із пекарні, некурець віддавав свою тютюневу пайку, управитель крамнички виносив крадькома кольонську воду або пару панчіх, той пригорщу цукру, заощадженого з харчевих пайок, інший знову ділився харчевою посилкою, що її діставав від жінки на волі.

Дуже часто привозили на Соловки молоді подружжя. Очевидно подружжя розділювали: її замикали в „жен-роті”, йогож приділювали до одної з мужеських сотень, або просто висилали на інший острів.

Якщо подружжя опинилося навіть спільно на однім острові, зустрічі були якнайгостріше заборонені. Коли жінка була молода й гарна, находила собі небавом поклонника серед вязнів, які мали владу, які іноді були навіть наставниками її чоловіків. Від них залежало вислати нещасливого чоловіка на такі роботи, де міг легко

згинути. Зате жінка була залишена на ласку й неласку різних „завів” (завідуючих), „начів” (начальників) і інших „можновладців”, що коло неї надскакували.

Опиратися було дуже важко...

Як місця зустрічі у літі служили кущі соловецького лісу, в зимі найрізноманітніші приміщення-скритки, що їх віднаймали на швидку руку від тих, що з нагоди свого уряду мали до них доступ. Отже фірми приймали „закохані” пари у стайнях на соломі, нічний сторож відступав за оплатою свою будку-сторожівку, театральний реквізитор давав азиль у реквізиторні. Бувало, що жінка-командант „жен-роти” облекшувала іноді стрічі з мужчинами жінкам, що були під її доглядом, очевидно черпаючи з цього користі. Бували випадки, що проворні й відважні мужчини пролазили крізь вікна „жен-роти” до середини бараку, щоб там перебути ніч при своїй „коханій”... на спільних причах, ризикуючи, що нічна стежа приловить закоханих... на гарячому.

Крім проституції розвивалося теж і сутенерство. Це не означає, що сутенер був оборонцем і опікуном своєї кормительки — перед ким і перед чим мав би її боронити і яким чином? — але був просто потребою її серця.

Жінка, що мала кількох любовників, або, як їх називали у соловецькім жаргоні „хахалів”, які давали чи то грошеві дари, чи харчеві, або

протегували жінку, облекшуючи їй дістати лекшу працю, — така жінка хотіла одночасно мужчини, якому могла би віддатися безкорисно, з яким моглаб поділитися турботами свого буденного життя, виплакати трагедію жертви, киненої на поталу гієн. Такого потішителя — при величезній перевазі мужчин знайти не важко і з тим вибраним свого серця ділилася жінка тим, що діставала від принагідних хахалів за продані любовні розкоші.

Мало цього...

Тут моє перо на хвилину зупиняється. Боюся, що читач не повірить у те, що напишу — до тієї міри це таке жахливе. А всежтаки це факт, ще й до того не одинокий.

Жінки, що мали немовлята, діставали додатковий „пайок” (харчеву пайку) на дитину у формі невеликої скількості цукру, дрібки молока, кусника сірого хліба. Отже жінки віддавали своїм „хахалам” цю призначену для дитини пайку харчів, а немовля... смоктало цілий день умочений у слині кусник чорного хліба.

Для дітей, старших понад 1 рік, уладжений був в окремім, охайнім будинку в лісі захист. Якщо дозволяли умовини, совітська влада намагалася відповідно піклуватися дітьми. Етап няньок, яким доручували опіку над тим дробом, рекрутувався зпоміж увязнених жінок. Влада заглядала часто до захисту і пильнувала, щоб дітям не діялася кривда. Коли харчева ситуація

на Соловках була трохи краща, кормили дітей рижом, молоком, давали доволі цукру, до кухні доставляли навіть білу пшеничну муку. Однак адміністрація табору змінилася до тієї міри, на гірше, що дитячий харч мало чим різниться від харчу для старших, що його головним складником є солена риба.

Бувало, що жінка обмежувалася до зносин з одним мужчиною. Характеристичною прикметою тих зносин була їх короткотривалість. Коли про такі зносини довідалася влада, таку пару звичайно розділювали, переносили його або її на інший острів. Кілька сліз при розлучі (найчастіше на завжди!) і — він шукав собі іншої „потішительки”, вона іншого „хахала”.

„Жен-рота” займала поверховий деревляний будинок поза мурами „Кремлю” на краю цвинтаря. У роках 1927—30 екзекуції відбувалися звичайно сумаерком на цвинтарі. Тоді мешканки „жен-роти” гасили у своїм бараці всі світла і крізь вікна приглядалися екзекуції, яка відбувалася при світлі ліхтарок на цвинтарі.

Одного разу (1930 р.) серед призначених на смерть був б. чекіст С., „хахал” пані П., колишній управитель лісових робіт на Соловках, якого засудили на розстріл за службові зловживання. Пані П. (кажучи в скобках — перед революцією жінка мільонера, російського фабриканта) крізь вікно своєї келії, разом із товариш-

ками приглядалася екзекуції, що оподалік відбувалася. Очевидно — лементи, спазми, омління, рятунок...

Два тижні пізніше пані П. потішила себе по втраті. Новий „зав” заступив свого попередника.

Чесне життя ведуть тільки уломні, каліки і старі баби.

Поширена проституція дає у висліді сильне збільшення венерично хворих. Особи, що стоять близько санітарних справ табору, заявляють, що коло 80 відсотків жінок нездужає на різні венеричні схоріння. З цього числа ледви половина шукає лікарської помочі. Автім найбільшою перешкодою у боротьбі з венеричними недугами є недостача лікувальних засобів.

Ціле життя табору пливе під знаком гидкого московського проклону. Кленуть, пробудившись із сну, кленуть, ідучи до праці, вертаючись з праці, кленуть вистоюючи в черзі вичікуючи обіду, кленуть із радости, суму, кленуть при кожній життєвій нагоді. Одначе таких вирафінованих проклонів, які лунають між стінами „жен-роти”, рідко коли можна почути в мужеських сотнях. Жінка завжди і всюди відзначається більшою сварливістю ніж мужчина, у свої проклони вкладає деяку смакувальність, насолоджується цими словами. Коли мужчина клене, так сказатиб більше відрухово, несвідомо, не призадумуючись у зміст викиненого проклону...

Кримінальний чинник витискає на жінках сильніше пятно, як на мужчинах. Жінка, пробуваючи на Соловках, деправується куди швидше, ніж мужчина.

ЦВИНТАР.

Серед увязнених є теж, очевидно, й лікарі. Вони обтяжені працею, бо на соловецькім острові величезний відсоток — це недужі. Крім венеричних недуг, нездужають на шкорбут, чахотку, чиряки, не рахуючи пошести тифу, яка час від часу вибухала.

Щоденно в 5 год. рано відчиняють головні ворота „Кремлю” і в асисті двох санітарів у білих халатах і довгих, чорних, гумових рукавицях, виїздить віз із навантаженою на нього величезною скринією. Скриня може помістити 8 трупів. Ховали їх на давнім монастирськім цвинтарі, недалеко мурів „Кремля”, за „жен-ротою”. Там завжди був приготований діл, який міг помістити к. 200 трупів. Тут два санітарі викидали зі скрині привезених трупів, прикриваючи відтак діл дошками. Дошки прилягали неконче щільно, отже в день можна було знаменито добачити лежачі в ямі в неладі трупи мужчин і жінок, старців і молодців. Щойно коли діл відповідно заповнився, його засипали землею.

Вязні називали ці доли так, як вояки називають підчас війни спільні гроби: „братскія мо-

гілі“. В зимі ці „братскія могіли“ не занечищу-вали воздуху; але хіба не треба переконувати, який жахливий сморід панував довкруги цвинтаря в літі.

*

Ніхто добровільно не їде на цей проклятий острів. Не говорю, очевидно, про вязнів, але маю на думці вищий, нечисленний адміністраційний персонал т зв. вільних людей. Це геністи, яких за якісь дрібніші службові провини висилають на Соловки як начальників табору та на інші вищі становища. За більші провини попадають тут вони як вязні з речинцем карри від 3—10 літ. Тут працюють вони також у своїй професії, виконуючи різні функції в ІСО.

І С О.

ІСО — „інспекціонно-слідственний атдел“ (інспекційно-слідчий відділ) — має досліджувати проступки виконувані вязнями підчас відбування кари, мають зладжувати характеристику вязнів на підставі доносів своїх співробітників. В його компетенції є теж виконання ексекуцій, коли колегія ГПУ в Москві, на підставі переведеного ІСО-ом слідства на місці на Соловках, ухвалює присуд смерти.

Всі більші провини, до таких зачисляють: намагану втечу, саботаж і т. д., спершу розслі-

джують агенти соловецького ІСО і згодом скермовують справу до вирішення московському ГПУ. В соловецькім жаргоні називають це „одержати центральное дело” — і горе тому, чию справу скермували до Москви!

Єж у Совітах життя на волі, омотане невидною павутинною сіткою „сексотів” (секретних сотрудників — конфідентів), які всюди стежать; дошукуються контр-революції, де кожна установа, уряд, фабрика має у своїх стінах очі і уха ГПУ, де часто члени одної родини бояться один другого. Так і тут, на Соловках, ніяка сотня, ніяке підприємство, навіть ніяка келія не вільна від присутности тайного конфідента ІСО.

Ті, що моляться, їляються крадькома, ті, що хотягь собі взаїмно звіритися, роблять це шепотом, оглядаючися, щоб небажане вухо не підхопило окремих речень і не виснуло при допомозі власної фантазії якогось обвинувачення. Якщо приговорка „стіни мають вуха” доцільна, то ніде не можна її застосувати краще, як саме тут.

ІЗОЛЯТОР.

Коли проти когось почнуть у таборі якусь справу, переносять підозрілого з його сотні до т. зв. ізолятора. Це вязниця у вязниці. В ізоляторі не вільно курити, харчева пайка зменшена, вязень сидить завжди у келії самітний, закратовані вікна прислонені із зовні щитами, щоб не

тільки не дати йому змоги порозуміватися зі зовнішнім світом, але й відобрати йому соняшне світло. Стосують теж іноді й моральні знущання.

Ці знущання полягають в тому, що сплячого будять серед ночі і питають його про назвисько, відтак про ім'я а згодом про ім'я батька. Це церемонія, яка звичайно попереджує виведення в'язня на смерть через розстріл. Тому запитаний, думаючи, що вже вибила його остання година, здавленим голосом відповідає на всі питання, аж коли по заяві:

— Ну, спить, ще цю ніч можете спокійно спати, — відходить з усмішкою на устах.

Екзекуції відбуваються здебільша вечором. На доручення ІСО припинюється в таборі цілий рух. Команданти сотень пильнують, щоб ніхто не виходив на двір. Тих, що працюють у підприємствах, не пускають поза мури будинку. Урядовці ІСО входять до ізолятора. Вивозять засудженців у біллі, повязаних за руки парами.

ПЕРЕД МАРЕВОМ СМЕРТИ.

Як різно поводяться люди перед маревом смерті! Індивідуальність кожної людини виступає в таких хвилинах незвичайно яскраво. Один паде на коліна, скімлить, хватає своїх катів за ноги: „Товариші, заждіть! Ще хвилинку!” і т. д. Інший зі страшними проклонами, з очима набіг-

лими кровю, кидається на конвой, але швидко го сильнім ударі п'ястком у голову, тратить свою відвагу. Ще інший верещить на ціле горло, виспівуючи цинічні пісні, немов намагаючись заглушити у собі власним криком страх перед смертю. Більшість іде пасивно, як барани, що їх ведуть на заріз, ноги відмовляють їм послуху, мліють, їх волічуть попід руки, щоб не впали і не стримували походу засуджених.

До 1929 р. розстрілювали на цвинтарі при світлі ліхтарень. Засуджені ставали над берегом викопаного для них долу й тут один із співробітників ІСО, часто сам начальник тієї установи, товариш Дехтярьов, стріляв засудженим у зад голови з нагану.

Відтак місце екезекуції змінили. Бо при самім цвинтарі стояв поверховий деревляний будинок, в якому мешкали увязнені жінки.

Влада вирішила, що приглядатися екезекуціям небажана річ і перенесли екезекуції до дезинфекційної камери, положеної у крузі мурів соловецького Кремля. Мало це ще й цю вигоду, що в льоху камери не чути було вистрілів, крім того близько було від ізолятора — кількадесятя метрів через площу. По відбутій екезекуції криїздили вози з селъхозу (хліборобське господарство) і при допомозі змобілізованих в тій цілі командантів сотні, вантажили трупи і відвозили їх за цвинтар до згори приготовленого долу.

Згодом місце екзакуції перенесли до віддаленої 10 км. від Кремлю місцевости Саватево і там теж уладили карну сотню, до якої замикали кандидатів на той світ.

Одного весняного дня в 1929 р. розійшлася по таборі вістка, яку передавали собі з уст до уст, що в таборі арештували більше, як 70 осіб. Арештували їх буцімто під замітом змови, що мала на меті захопити один із кораблів, що курсують між Соловками та суходолом. По кількох місяцях коло 30 осіб звільнили. Довідатись від них, що їм закидали, які їм ставили питання, годі було, бо вийшовши з таких важких „тарапатів” завзято мовчали. Автім розголошувати те, про що питає слідчий суддя і те, що йому відповідають, якнайгостріше заборонено. Є це повна тайна, яку погребують у копицях справ ІСО і в несамовитих споминах. того, що вийшов ціло з тяжкої пригоди.

Минали місяці й ми забули про наших товаришів, замкнених в ізоляторі. Та раптом, одного осіннього вечора, до концерту мев, що вертались з жиру над морем, вдерся новий, також неприємний голос. Перед ізолятором стояв пес і витягаючи голову в сторону одного з закритих щитом вікон, жахливо вив.

Собаку пізнали: був це пес одного з увязнених в ізоляторі, Г—ського.

Були це часи Неп-у, голоду в таборі ми не знали, тому теж ті, що не мешкали в загальних

сотнях, могли собі дозволити на таку витре-
беньку як пса. Г-ський був управителем одного
зі соловецьких підприємств, тому мав свій меш-
кальний куток при підприємстві і мав при собі
чотириножного приятеля.

На те собаче виття звернули стільки уваги,
що собаку відігнали, прийшов небавом новий
власник і, взявши його на смичу, потягнув за
собою.

Цього вечора, кілька годин пізніше, життя
в таборі завмерло. Команданти пильнували своїх
відділів, щоб ніхто носа не висунув на вулицю,
при підприємствах, де ще відбувалася праця,
поставляли стійки... А по пустих вулицях Со-
ловецького Кремлю вели з ізолятора в'язнів на
розстріл.

Собака, завдяки своєму шостому змислові,
знала заздалегідь про долю свого пана і при-
бігла на останнє прощання.

ОСТРІВ КОНД.

У віддалі 130 км. від Соловок лежить острів
Конд. Щоб позбутись калік та інших зовсім не-
здібних до праці, висилали їх саме на цей
острів. Треба зазначити, що великий контин-
гент калік давали лісові роботи, де в'язні або
відморожували собі долішні кінчини, або до-
бровільно самі себе калічили, відрізуючи собі
пальці при руках.

Острів Конд був також місцем заслання для соловецької адміністрації, за різні проступки, виконані на терені табору.

СЕКІРКА.

Другим, куди жахливішим місцем кари за провини, зробелні на каторзі, була Секірка. Це гора, що знімається на північно-східнім березі соловецького острова. На вершку тієї гори стоїть збудована монахами церква, яка служить тепер на казамати для в'язнів.

На найвищій поверсі церковної вежі є морська ліхтарня, яка втратила тепер своє властиве призначення і служить тільки до обсервації моря та виявлювання утечі в'язнів. На щастя, доля дозволила мені виминути гостину в тому страшному місці, знаю його тільки з оповідання моїх товаришів, що відбували там кару.

Велитенський будинок давньої церкви був поділений на дві частини: партер і поверх. На партері приміщували за менші проступки, як нпр. крадіжі, бійки і т. д. В'язень мав право задержати при собі одяг і постіль. Кара, крім карної харчевої пайки, полягала ще й на тому, що цієї домівки не опалювали, значить у зимі була це кара морозу.

Ріжниця між партером і поверхом була така, що на горі в'язні не мали права до постелі й були роздягнені до білля. Крім цього замість шиб

у давніх вікнах були тільки кільчасті дроти. Побут у літі був тут звичайно довший, в зимі — коротший. Сиділи там здебільша обвинувачені в намаганій утечі і т. зв. „політичні” злочинці.

На причах лежать напів нагі, притулені до себе засудженці, тремтючи з холоду й голоду. Тому, що лежати побіч себе не давало відповідного тепла, бо тіло мерзло від гори й від долу, вязні винайшли інший спосіб, щоб взаїмно себе ogrівати. Творили вони т. зв. „щаблі”, значить клалися одні на других впоперек кількома рядами. Одначе ті, що були в долішнім ряді, мерзли від долу, ті що в останнім горішнім — від гори. Щоб не було кривди, ряди змінювалися що якийсь час: ті з долу йшли до середини і т. д.

Таким чином рятувались вязні від морозу, сидячи тут часами по кілька днів і навіть тижнів. Автім, відси „виходилося” або до лічниці, або на... цвинтар.

„ЖОРДОЧКА”.

Крім того в самому Кремлі ми мали місце кари, зване „Жордочка”, в одній з церковних башт. В неопаленій, як на Секірці, домівці сиділи вязні на високих лавах. Ноги вязнів не сягали підлоги, але звисали в повітрі. В такій позиції, з руками зложеними на колінах, люди сиділи цілий день без права порозуміти-

ся зі сусідом, без права порушити навіть головою. Перервою була їда (раз на день), вихід поладнати природні потреби (два рази денно).

На підвищенні стояла сторожа, що стежила, щоб регулямін тишини і безруху був точно зберіганий.

На випадок провини винуватця звязували шнурами так, що головою сягав майже до колін і вкидали до темної, вогкої комірки на час до трьох годин. Загальний побут на „жордочці” не тревав довше як два тижні. Але і по такому короткому часі вязень після кари виглядав як реконвалесцент, який щойно вийшов зі шпиталю по важкій недузї.

За менші проступки, себто кримінальні проступки, п'янство і т. п. саджали до карцеру, де вязні без постелі і прич спали всі на підлозі у страшній тісноті. Голова одного спочивала на брудних чоботах сусіда, інший був змушений перекинути свої ноги через тулів другого. Було це накопичення людських тіл, кинених у неладі до вонючої келії. Очевидно, харч гірший ніж у звичайних сотнях. Засуджених на карцер виводили на роботи.

Кару карцеру (два тижні) я відбув за те, що віддав своєму сусідові на причі, шевцеві по званню, підбити чоботи, щоб оминуті звичайної поведінки — через команданта сотні, що тревало би доволі довго. В моїм формулярі фігурувало до кінця в дотичній рубриці:

„був караний двотижневим карцером за нелегальну направу чобіт”.

Для жінок місцем окремої кари був призначений острів т. зв. „Зайчики”, де умовини життя були дуже зближені до Секірки.

ОМАННІ НАДІЇ.

Здавалося би, що серед таких жахливих умовин існування в'язні повинні були кінчити масово самогубством. Безсильна людина, здана на ласку і неласку посіпак, має лише один вихід, одну форму протесту: привязати собі петлю на шию. Одначе так не є. В часі майже семилітнього побуту в совітській каторзі трапилися лише три випадки самогубства: двох повісилося, один кинувся під поїзд. Всі тримаються гарячково життя. Чим життя страшніше, тим воно принадніше; краще найгірше життя ніж — смерть. Бо-ж тут є ще якісь надії, для яких там нема вже місця. І живуть люди надіями, часто дитинними, оманними, що їх уже багатократно обманули, а проте вірять.

Вірять в амнестії, що ніколи не торкаються тих, які найбільше її сподіваються, вірять у зміну карного кодексу, на основі якого найбільшим виміром кари має бути нібито п'ятирічний речинець, вірять взагалі у зміну карної політики Совітів, а тимчасом рік за роком

пливе безупинна хвиля вязнів, кінчиться одна „пятирічка”, починається друга; відбувається ліквідація суспільних кляс, — отже нові тисячні лави селян („кулаків”) їдуть до концентраційних таборів, а наївні вірять оманним надіям...

ГУМОР КАЗАМАТІВ.

Помилявся би той, хто міркував би, що за кратою розлягається постійно зойк і скрегіт зубів, що безнадійна розпука вирита на лицах вязнів, що дотеп, гумор, безжурна пісня не розлягається ніколи у вязниці. Людина так швидко пристосовується до нових, ненормальних умовин життя, вроджена людині потреба сміху так безоглядно допоминається своїх прав, що навіть ті, яким доля підготовляє на завтра важку мандрівку етапом на соловецький острів, які на завжди попрощалися з нормальним життям, які не побачать уже ніколи своїх близьких, ті навіть, які завтра зі звязаними руками і затканими устами підуть на місце муки, де їх жде куля нагану, нині безжурно нераз собі приспівують. Щирий, безжурний гумор криють в собі слова афоризму, що повинен бути виписаний над совітською вязницею:

Той, хто входить —
нехай не сумує,
Той, хто виходить —
нехай не радіє.

Дійсно, совітський громадянин має мало причин радіти, вийшовши з в'язниці на „волю”, що є теж свого роду в'язницею, де думка не має сміливішого полету, де людське життя не може вийти поза накинений згори шаблон, де на кожному кроці чигає на нього чекіст або ссексот („секретний сотрудник”), щоби фальшивим доносом знову запроторити його до келії з блощицями на брудній причі, щоби знову починав там свою хрестну дорогу наново.

— Громадянине, признайтеся, бо-ж Г. П. У. все знає прегарно, бажаємо лише, щоби ви щирим признанням до вини облекшили свою долю...

І люди з краплями поту на чолі, з натягненими від слідства нервами, з божевільним зі страху поглядом признаються до недоконаних провин („щоб облекшити свою долю”), а по повороті зі слідства до келії попадають разом з іншими у шибеничний гумор, співають, жартують.

Очевидно, кримінальні в'язні почувуються у в'язницях багато краще від політичних. Для них в'язниця не вяжеться з трагічними переживаннями, але є одним з етапів їх життя. Мають теж гумор, що його характеризує якесь дике бажання знущатися над ближніми. Кожний жарт або забава вяжеться з фізичним знущанням над своїм товаришем. Дотепу в цьому мало.

Наприклад в'язнична гра т. зв. „гребання баби”, полягає на тому, що одного (жертву) кладуть на підлозі, інші б'ють його скрученим рушником. Гра „ровер” полягає на тому, що сплячому вкладають між пальці ніг кусники паперу і заплітають їх. Під впливом болю жертва починає відрухово виконувати ногами рухи, подібні до рухів наколесника, що їде на колесі. Буває іноді, що жертву такої забави відвозять до лічниці з пораненими ногами, серед загальної веселости. Гра під назвою „вибори старости” більше складна. Один з учасників обнажує свої руки по лікті, складає їх у той спосіб, що лікті стикаються зі собою і долоні теж. Поміж зложені в такий спосіб руки втикають йому паперові звинені у трубку „льоси”. Виборцям зав'язують по черзі очі, руки закладають на плечі і кожний з них зближається до того, що тримає „льоси”, намагаючись зубами витягнути трубку із затиснених рук. Очевидно, за кожним разом „льос” є порожній.

Коли приходить черга на „жертву” — роля того, що тримав „льоси” між обнаженими руками скінчена; на його місце стає новий учасник гри, обнажуючи... долішню частину тіла. „Жертва” з зав'язаними очима, не догадуючись підступу, довго шукає устами здогаданого „льосу”, аж вкінці відв'язують їй очі — і тоді щойно побачить, що впала жертвою злого жарту.

Є теж багато інших забав того роду, одначе моє перо замало придатне, щоб їх описати, не ображуючи соромливости читача. Тому волю їх промовчати.

Объектом таких насмішок є найчастіше в'язничні новики. І горе такому новикові, коли попаде до келії, де більшість творять кримінальники. Мусітиме випити чашу недолі свого новіціяту до дна.

В імя правди треба зазначити, що іноді і політичні в'язні т. зв. каери, також приймають участь у таких „грах”.

Гумор виявляється також у своєріднім переіменуванні присуду смерти. Замість бути засудженим на смерть — у в'язничному говорі вживають вислову: поїхати на слідство до Дзержинського, або: переїхатися на місяць. У Мінську говорили: поїхати на Комарівку (ліс під Мінськом), або: дістати в дарунку 3 золотники (бо стільки важить куля нагану).

Навіть в обличчі такої великої таємниці, якою є смерть, шибеничний гумор шкірить свої спорохнявілі зуби. Гумор середневічних чарівниць, які зі сміхом ішли на костир...

*

Раз на рік, восені приїздила на Соловки комісія з Москви, яка складалася з головачів ОГПУ і мала завдання розглянути справи, характеристики в'язнів і зменшення речинця кар.

На програму парад, якими приймали комісію, складалося також представлення в соловецькому театрі.

Письменників у нас також не бракувало. Письменники дістали замовлення написати на прийяття комісії спеціальну соловецьку ревію.

У 1928. р. виставили на сцені соловецького театру ревію п. н. „Генеральная паверка” (Загальний звіт) пера одного з талановитих письменників, вязнених у соловецькім таборі. Хоч головною темою дотепів автора було самобичування, значить представлявання в некориснім світлі своїх товаришів-вязнів (політичних), удалося авторові перепачкувати кілька куплетів, що іронічно підходили до таборових відносин.

Ось приклад:

Хароші по весне комарі
Чуден від от Секірной горі.
А от разних ударних работ
Здравеет весьолой народ.

Рефрен:

Тіх, хто награділ нас Салофками
Просім, приежджайте сюда самі.
Посідіте здесь годочкоф трі іль пять
Будете з восторгом вспомінать...¹⁾

Приемні комарі весною
Пречудно під Секірною горою.
Ріжні ударні роботи і труд
Здоровіють веселий наш люд.

Головачі з ГПУ сиділи в перших рядах і, слухаючи дотепів, трясли черевами зі сміху.

Актори, що виступали перед „шановною” публікою, мали тільки одну думку: щоб приподобатися головачам, щоб звернути на себе ласкаву їх увагу, а може вдасться дістати скреслення хочби одного року важкої неволі!

Дарма, у хвилині, коли тряслися від добродушного сміху черева тих, що „нагородили нас Соловками”, справа була вже перерішена, листа підписана, доля присуджена.

Скільки розбитих надій, скільки розчарувань!

А коли корабель відвозив комісію на сушу, в неодній келії, в неодній „роті” повтаряли півголосом зачутий зі сцени спів:

„Посідіте здесь годочкоф трі іль пять
Будете з васторгом вспоминая...”

Ми співали і сміялися... крізь сльози; в тих словах звучала безсила лють невірника, якому ган велів бавитись.

ПОШЕСТЬ ТИФУ.

Кожного дня корабель „Гліб Бокій” тягнув величезний байдак, названий від імени ві-

Рефрен:

Тих, що в нагороду нам Соловки дали,
Просимо, щоб тут до нас поприїжджали
Посидять рочків тут зо три, чи пять,
То з розкоші і відїздити не схотять.

домої німецької комуністки „Кляра Цеткін”: Щоденно прибували зі суходолу щораз нові партії арештантів. Щоденно на чердаку і під чердаком „Гліба” і „Кляри” сотні нових в'язнів їхали по свою страшну долю.

Це нові когорти засуджених на загалу поволи всякали в різні філії табору на соловецькім острові. Та заки переведуть відповідний розподіл, мусіли вони відбувати квантанну в центрі соловецького життя в Кремлі, або десь близько. Призначена на ту ціль 13 сотня, яка містилася в мурах давньої Преображенської церкви, вже була перелюднена, бо числила більше, як 1000 осіб. Люди спали на причах, під причами, де вдалося, як то кажуть, немов селєдці в бочці. Нових засланців почали примішувати в порожніх стайнях і хлівах „Сельхозу” (хліборобського господарства). Там у гною, вогкості, на смердячій соломі, в неменшій тісноті лежали поруч себе злодюга і професор, хлібороб і б. вельможа царських часів. Воші покривали масами тіла тих винужденілих постатей.

Восени 1929 р. одного дня розійшлася поголоска, яку передавали собі шепотом з уст до уст, бо покищо голосно про те не вільно було говорити, що у стайнях „Сельхозу” були випадки п'ятнистого тифу. Небавом у соловецькім шпиталі настало перелюднення. Під провізоричні шпиталі заняли інші домівки. Кілька тижнів пізніше зачинили театр і салю та фое заповни-

ли тапчани з недужими. Небавом стримали роботи на підприємствах, що збирали більший гурт робітників. Згодом заборонили переходити зі сотні до сотні. Келію, в якій хтось занедужав, по перенесенню недужого до шпиталю, замикали на ключ і всі її мешканці відбували таким чином двотижневу кwarantанну. Обіди приносив із кухні дижурний.

Стримали привіз нових партій в'язнів із суші.

„Братськія магіли” на цвинтарі вже давно не могли помістити такого обильного жнива смерті. В недалекім лісі копали ями, до яких щоденно кидали по кількадесять трупів. На щастя настали морози й перешкодили гниттю тіл. У пивницях шпиталю лежали купи викинутих щоденно зі шпитальних саль трупів, чекаючи своєї черги у похороні. Мерцям вішали на шії деревляні таблички з іменем і назвищем. Одначе швидко закинули цей спосіб ведення евіденції небіжчиків і санітет, змочивши живіт трупа вогкою шматою, виписував на тілі назвище хемічним олівцем. Санітети також западали на тиф і вмирили нарівні з іншими. Санітетів вербували з охотників, приманюючи добрими умовами.

Пошесть поширилась на цілий острів, з філій, які під санітарним оглядом були в ще гірших санітарних умовах ніж Кремль, доходили до нас вісти про неймовірні розміри ката-

строфи. Плавба скінчилася. Лід скував море на пів року.

Почали вживати радикальних засобів. Цілі сотні викидали по черзі з усіма річачами і з причачами на сніг. Шурували причі, парили їх кипятком. Дезинфекували й мили келії. Завели примусове стриження в'язнів на цілому тілі. У лазні почали видавати чисте урядове білля. Зорганізовано т. зв. „санітарні трійки”, які ревідували сотні під санітарним оглядом і, коли викрили в якогось в'язня воші, цілу сотню без звичайної черги гнали до лазні, а вбрання відсиляли до дезинфекції.

Вкінці в лютім чергового року пошесть тифу, зменшивши на половину число мешканців Соловок, почала зменшатися, аж на весну зовсім припинилась.

КОМІСІЯ З МОСКВИ.

Вже прилетіли меві — вістуні весни і своїм криком наповнювали воздух, але море довкола нашого острову стояло ще сковане ледом.

Одначе теплий подих Гольфштрому посував чимраз більше і ближче темний пояс води, вільний уже від леду. Темна смуга зближалася з кожним днем, а з нею в наших серцях будилася радість швидкого навязання комунікації зі світом. Знову поплинуть до нас кораблі з Кіємі, найближчої пристані на протилежнім бере-

зі, знову побачимо нових товаришів неволі, знову почнуть приїздити свояки, щоб дістати кількадедне побачення зі своїми близькими-в'язнями.

Побачення було дwoяке: „на общих основаніях” (на загальних підставах), коли свояки, що приїздили на Соловки, мусіли замешкувати у призначенім на те домику і бачитися з в'язнями тільки раз денно 2 години у присутности представників адміністрації; були теж „особисті” побачення, коли в'язневі дозволяли 7—14 днів мешкати спільно з приїзжими і перебувати з ними ввесь вільний час без обмежень. Цього роду побачення давали з трудом, треба було відзначитися непорочною поведінкою і мати добру опінію влади. Ті, що не могли числити на побачення зі своїми близькими, тішилися надією, що діставатимуть у літі харчеві посилки. Вкінці ті, що взагалі нічого на приміті не мали, тішилися близьким літом, як тільки може тішитися людина на далекій півночі, де зима триває доброго пів року.

Вкінці верства леду під цілющими проміннями сонця стончала до тієї міри, що ламач леду „Нева” зміг уже промостити дорогу кораблеві „Гліб Бокій”, який вплив у першу подорож.

В останніх днях травня, як кожного року почалася плавба.

Першим кораблем, що приплив на Соловки приїхала якась таємнича комісія з Москви. Люди оповідали собі чуда. Говорили, що комісія (складалася вона з 5 осіб) негайно по приїзді пішла до в'язничних відділів, де випитувала в'язнів про умовини в таборі, про санітарний стан давніше й тепер, про карі, що їх уживали за невиконання праці і таке інше. З наказу комісії, підчас тих розмов, не було представників адміністрації.

Небавом почали оповідати собі про ще більші дива. Говорили, що арештовано багато представників адміністрації зпоміж в'язнів, говорили, що арештовано навіть і вільних, крім цього говорили, що арештували самого начальника табору Зарина.

Так було справді. Арештували тоді кількисот осіб. Обвинувачували їх у викривлюванні совітської політики та в недбальстві.

Майже половину арештованих (здебільша зпоміж в'язнів) розстріляли, інших — вільних заслали на час 5—10 літ до різних концентраційних таборів. Начальника табору Зарина вислали на 10 літ до одного з таборів.

Це було в 1930 р.

З М І Н И.

Від тієї дати на Соловках багато змінилося. Скінчилося вже панування „дрина” (ціпка). Вяз-

нів перестали бити. Скасували Секірку. Поправилися також санітарні умовини. Лазня обов'язувала що тижня. В лазні видавали в'язням чисте білля.

Що було причиною цих змін?

Невже досі центральні органи в Москві не знали про те, що в нас діється? Невже вістки про умовини, що панували на соловецькій каторзі попали випадково до ОГПУ в Москві і викликали приїзд прихапцем склеєної комісії, яка перевела санацію?

Ми — соловецькі в'язні скептично дивились на те все, не даючи віри, щоб нашими панами кермували мотиви людяности. Ми, що знали політику Совітів, схильні були догадуватися, що і в цьому випадку маємо до діла зі свого роду „інсценізацією”, обчисленою на зовнішній ефект, ми догадувалися, що може навіть дещо про життя на Соловках дісталось до закордонної преси і що гостра поведінка комісії із здогадними винувниками мало на меті виказати, що Совіти дбають про людяні відносини до в'язнів по думці проголошеної ними засади: „не карати, лиш поправляти”. Автім, хтож найбільше потерпів на цій санації? Каери, що займали адміністраційні становища, каери, що буцімто з метою дискредитації уряду Совітів викривлювали його політику.

Та в дійсності — годі не догадуватися, щоб

че „викривлювання” не було вислідом наказів згори.

Від тієї пори „соціально близькі” (кримінальники) починають користуватися різними привілеями. Були навіть спроби відсунути політичних від усіх адміністраційно-господарських становищ і обсадити їх злочинцями. Однак швидко закинули цей експеримент, бо з уваги на свій низький інтелектуальний рівень, злочинці не могли виконати довірених їм функцій, або займаючи відповідальні становища — крали.

Експеримент закинули, залишилася тільки засада: по змозі використовувати на адміністраційних становищах кримінальний елемент, відсуваючи політичних від кермування життям табору.

Одночасно почали погіршуватися з року на рік апровізаційні умовини. Коли давніше (в роках 1927-28) у крамницях соловецького табору можна було купити без ніяких обмежень, в довільній кількості, хліба, цукру, консерв, тепер уже тільки час до часу продавали осередці, квасні повіла або ляндринові цукорки в дуже обмеженій кількості. І то тільки тим, що працювали понад норму — „ударникам”.

Підчас короткого літа (липень-серпень) природа дохарчувувала трохи в'язнів. У соловецьких лісах росли у величезній кількості ожини і чорниці. Ягід була така велика кількість, що по кількогадинній прогульці можна

було їх назбирати повне відро. Очевидно, про приправу цукром мови не було, та краще щось, як ніщо. Крім цього було теж багато грибів. Тому теж підчас літніх місяців голод не давався так дошкульно в знаки, як у зимі.

ЗИМА.

Ця довга полярна зима наповнювала вязнів майже жакливим страхом. Та хотілось би зупинити землю в її обороті довкруги сонця!

Та дарма! Починаються дощі, дощі без кінця, і в день і в ночі, без перерви, цілими тижнями. Вкінці на зміну приходить сніг. Море довго не дається скувати ледяній поволоці, та вкінці й воно піддається безсильно і на 10 км. довкруги острів опоясаний грубим на кілька метрів льодом. А далі блукається по морі загнана з Ледяного Океану кра, або пливе т. зв. „шуга”, значить мілкий лід змішаний зі снігом. Кораблі стоять на своїх місцях у пристанях.

Ми відрізані від світа. Та ні! Не зовсім. Бо щодня, або найпізніше що другий день, вилітає зі Соловок на сушу гідроплян, яким везуть документи, або вищих достойників. Крім того кілька тижнів по замкненні плавби рушать на сушу „помори” на човнах.

ПОМОРИ.

Це соловецькі в'язні, що зголошуються на схотників відбути цю небезпечну подорож. У малих шістьособових човнах, заосмотрені в харчі на два тижні, впливають на море, везучи з собою звичайну пошту — листи в'язнів. Пхають човни крізь лід, що окружує острів, поки не осядуть на плаваючій по морі „шудзі“. Тоді починається боротьба з морем за... життя.

Добре, коли дує прихильний вітер. Тоді зусилля веслярів не йдуть на марне. Човни посуваються в бажанім напрямі — до Кіємі. По дорозі надібують вони величезні ледяні поля. „Помори“ втягають човни на лід, їдуть поволі, тримаючися сильно берега човна... Бо ледяна поверхня раптом кінчиться і необережний подорожний паде крізь зрадливу „шугу“ до води. Якщо не тримався він сильно човна, заки товариші вспіють подати йому руку на рятунок „шуга“ замкнеться над його головою, яка вже більше на поверхні не появиться.

Коли на морі розшаліє неприхильний вітер, усі зусилля веслярів-поморів ідуть на марне. Вітер разом із запорами шуги жене човни в невідому даль, часто до устя Білого моря до Ледяного океану. По кілька тижнів відважні, загартовані люди змагаються зі стихією, сплячи на зміну в човні, який несе їх може на загладу, під покривалом з брезенту і під цим покривалом

варять собі на нафтовій машинці страву. відда-
ні на ласку і неласку вітрів.

Добре, коли поморам удасться добитися до
якогось острівця, що їх багато розсіяних по Бі-
лім морі, і там діждатися прихильних вітрів.
Доволі часто вони гинуть. У 1929 р., один із чов-
нів, що їхав до Кіємі, буря понесла у протилеж-
ному напрямі. За ним слід загинув. Щойно по
кількох місяцях, інший човен, який відбував по-
дорож зі Соловок до Кіємі, надибав пропащу,
повну снігу, зледоватілу лодку, що її шуга но-
сила по морі. Ціла залога замерзла на смерть.

Не зважаючи на небезпеку подорожі, охот-
ників є все доволі. Займають вони в таборі у-
привілеєне становище. Дістають харч 1-ої
категорії, значить такий, який дістають ті, що
виконують найтяжчі роботи. В літніх місяцях,
сплавних, майже нічого не роблять, відпочива-
ють. Коли починається час комунікації човнами,
дістають м'ясні консерви і спирт. Це „спеціали”,
що їх ніхто не дістає.

Коли розійдеться по таборі вістка, що чов-
ни виїхали перший раз на сушу, всі вичікують
із нетерплячкою вістки про їх долю. Вкінці ра-
діо приносить таку бажану вістку з Кіємі: чов-
ни добилися щасливо до суші. Отже наші листи
дійдуть до адресатів. Отже дістанемо може не-
гайно по повероті човнів, вістку від тих, що ми
залишили їх там на волі, якщо можна вжити
цього вислову про совітських громадян.

Бо, щож це може когось цікавити, що люди можуть гинути! Соловецький вязень, що живе в постійній небезпеці, здесяткований недугами, виснаженням і голодом, під постійною загрозою розстрілу, привик легковажити людське життя. Його душа счерствіла, всевладно запанував егоїзм, пропали всі кращі людські почування в роді милосердя, чи співчуття.

ЛИСТИ.

Зима. Довга північна зима. Підчас сухих морозявих ночей світить на небі північна зоря. Новики, коли хтось скаже в келії: нині на небі північна зоря — вибігають на вулицю, дивляться зацікавлені небаченим явищем. Та „старий солончанин” дивиться байдужнім оком на ясні хмаринки, що миготять по небі, або на світляні стовпи, що вистрілюють на овиді — на найефектовнішу відміну — велитенське півколо зі стрипіхатими зубами, які горять, миготять, немов якесь несамовите полум'я прикрите щитом...

Листи!... Прийшли листи!... Кожний спішить до сотні, де в дижурного на столику лежить копиця листів. Твориться черга. Викрикують призвища. Листи! Яка невимовна радість, яке безмірне щастя в зимі, на цім проклятім острові, відірванім від світа, дістати лист від когось, хто тебе любить, тужить, турбується

твоею долею, намагається додати тобі сил витривати, осолодити життя надією...

Листи...

Та який гідний милосердя той, кого стрічає розчарування — не дістав листа...

Інші читають, відчитують по кілька разів, не можуть насититися словами, що їх писала дорога рука. Крізь лід, шугу, крізь сніги дістали вони цей клаптик паперу, записаний словами, що намагаються змити чуйність цензури, подають вістку про те, що діється під рідною стріхою. Соловецький вязень навчився читати між рядками. Він знає, що коли йому пишуть, що „сестра недужа й лежить у лічниці” — то треба читати: сидить у вязниці, коли пишуть: „здоровля твого брата вимагає довшого побуту в живці” — це означає: „твого брата стрінула твоя доля і він також помандрував до якогось табору. Коли написано: „лікарі признали, що наше підсоння для батька шкідливе”, то треба розуміти: твого батька заслали десь до наримського краю, або до печорських тайг...

Одначе той, хто не дістав ніяких вісток, на правду гідний милосердя. Уста затискає із зусилля, щоб стримати сльози, які тиснуть до очей. Нічого! Ніякої вістки! Вже краща погана вістка, як проклята непевність, як брак якоїнебудь вістки.

МРІЇ І ПРИВИДИ.

А відтак, коли ніч западе, коли почнуть вилазити блощиці зі своїх дір, коли на причах настане тиша — вязень мріє. Основним мотивом мрій є завжди воля. Він бачить себе на волі в оточенні своїх близьких, таких, якими він їх полишив перед роками. Чимало часу проминуло, однак він бачить їх завжди такими, як їх покинув тоді, коли люди у кінчастих шапках сказали йому: „просимо з нами на хвилину...”

А відтак нитка мрій снується далі. Мріє про спокійне життя, без постійного страху, що вночі перед воротами дому заїде авто зі службовиками ГПУ і загомонить стукіт: „відчиніть!” Мрії про якесь життя, може за кордоном, може навіть у власній батьківщині, але без цих зненавиджених трьох букв азбуки. Мрії про тепло, про сонце, про сите, чисте життя без тривоги...

А відтак, коли мрії заколисали до сну, знову ці жахливі привиди!

Йому здається, що він на волі. Іде вулицями свого рідного міста, так! — зовсім вільний: ніхто за ним не йде... Та... позір- Може це сон? Ні! Адже все довкруги таке правдиве! Ха-ха, адже він іде, чує, дивиться, відчуває...

Але... Таж йому вже стільки разів снилося те саме. Таж стільки разів прокинувшись скреготав

зубами, що дав себе снам обманути, що пові-
рив у сонні привиди.

Отже і тепер сон?!

Ні! Адже живе, говорить, рухається, дотор-
кається предметів...

Роздвоєння свого „я”.

Де сон, а де ява? Та коли він на волі —
дивна річ — чому не памятає тих великих хви-
лин, коли він вийшов із казamatів? Відкіль ця
прірва в пам'яті?

Та все таке правдиве, реальне! Всі так ши-
ро сміються з його неспокою, що він укінці
стомлений тою внутрішньою боротьбою дає се-
бе переконати: „ну, добре, вірю, вже вірю, тіль-
ки скажіть мені найдорожчі, коли я вернувся
до вас, чому не тямлю тієї щасливої хвилини?...”

І раптом приходиться страшна річ: пробуд-
дження!...

Знову вязничні причі, знову задуха споче-
них тіл, знову довкруги хропіт, або важкі зой-
ки крізь примарний сон..

Хтось ворухнувся. Світить сірничку і бе ата-
куючі блощиці. Інший здіймив сорочку і шу-
кає вошей. Десь у темному куті, сидячи на
причі з піддобганими під себе ногами по схід-
ньому звичаю, кивається узбек, благаючи Ал-
лаха, щоб облекшив йому важку долю.

В іншому місці з грудей якогось україн-
ського селянина виривається благальне: „Гос-
поди, помилуй!”...

ЧИТАННЯ ПРИКАЗІВ.

Неділі скасували. Днів не памятаємо. Живемо тільки на підставі дат. Святочним днем є для нас тільки „день відпочинку”. Одначе це невідповідна назва, бо бодай половина цього дня йде на „сан-обработку”, значить на справи санітарні. Виносимо на подвіря своє „майно”, вітримо постіль, миємо причі й підлоги.

Завтра — день „відпочинку”.

„Сан-обработка” не вимагає вчасного вставання. Думали ми, що виспимося доволі.

Раптом у год. 5-ій рано залунали в усіх сотнях дзвінки: це дижурні будили вязнів зі сну.

— Вставати! Вставати! Швидше! Спішитись!...

Одначе сонні постаті пиняво зволікалися.

Надійшов командант сотні і, прикрашуючи свої прикази московською лайкою, принаглював повільних:

— Що, просити вас може? Ставати до звіту! Раз-два!...

До звіту? З якої причини й чому так рано? Адже нині день відпочинку. Одначе ми не мали звички протестувати й за кілька хвилин заспані постаті в сірих „бушлатах” виходили з кімнати на подвіря.

На площі перед давньою Преображенською церквою устали нас в чотирикутник разом з іншими сотнями.

Серед вязнів кружляють шепоти-поголки. Пощо нас в таку зиму ніч, так швидко, досвіта вигнали на двір і виставили на снігу.

Амнестія!...

Хтось впав на думку, що радіо подало вістку про широку амнестію. Отже зібрали нас тут, щоб відчитати нам маніфест про амнестію.

Новий кодекс!...

Хтось інший заявляє, що в Москві ухвалили новий карний кодекс, який на найвищу кару передбачує 5-літню вязницю. Отже ті, що відбули цей речинець, будуть вільні!...

Тому теж серця забилися прискішеною ходю, коли від головних воріт показалися по статі в довгих шинелях.. Зараз усе вияснять.

— „Здрастуйте, рабочия сотні!” (Здорові робітничі дружини!).

— „Здра!” — лунає з кількох тисяч грудей відповідь на привіт довгих шинель.

Починають читати приказ. Довга листа імен... Хіба вже кінець?... Ні!.. Ще... і ще... Відвертають сторінки. Список імен ще далекий від кінця... Ще... і ще... Колиж буде цьому кінець?...

„Колегія ОГПУ присудом із дня такого й такого засудило:

Х-а за намагану втечу.

Н-а за намагану втечу і намагане розброєння варти.

З-за за послідовну відмову виконувати працю і т. д., і т. д.

... на розстріл.
Присуд виконано!"

— — — — —

Перемерзлі вертаємося до сотні.

— Кілько — питає хтось.

— Я начислив 123.

— Не 123, але 121, помиляєшся, — були з подвійними назвищами.

— Я брав це під увагу...

— Автім, чи не все одно?!

— А всетаки шкода. Х-а, добрий був хлопець.

— Одначе, товариші, це страшне...

— Що?

— То...

— Найжахливіше те, що ми так освоїлися з тим усім! Нічого нас не зворушує. Ми стояли там на площі байдужні, слухаючи знайомих призвищ, — нічого нас не зворушувало, ми думали тільки про те, щоб якнайшвидше вернутися до теплої келії на заблощичені причі...

— Кинь філософувати... Чого зворушуватися?! Чи не все одно?...

— От краще скажи, чия черга йти сьогодні по кипяток до кухні?

— Сьогодні його.

— Вибач, я вчора ходив...

— Не сваріться, все одно й те саме!

— А щож ти такий ніжний?

— Замкни пику!...

— Драбуги!...

Сотня вертається до своїх делій. Спати вже не варта. Треба напитися киятку.

— Може хтось позичить кусник хліба?

— А коли віддаш?

— Завтра — з пайки, яку дістану...

— Ти вже раз позичив 200 гр. і не віддав!

— Брешеш, бо віддав.

— Не віддав!

— Тихо, не горляйте...

— Заткай собі вуха, якщо не хочеш слухати...

Сотня вертається до правильного життя.

— — — — —

ВЕСНА.

Пливають дні, місяці, літа. Здавалось би, що багато змінюється: одні вмирають, інших розстрілюють, ще інших по скінченні речинця таборової вязниці вивозять кудись на вигнання до печорських тундр, наримського краю або сибірських тайг, а властиво нічого не змінюється. Залишається вічна неволя.

Кожної весни, коли ще море сковане ледом, прилітають її вістуні-меви і пронизливим криком наповнюють воздух. Кожної весни гарячіше б'ються серця, коли подуви гольфштрому почнуть кидати морські хвилі на ледяну покри-

ву, що нас окружає, але даремні весняні надії. Новий рік плавби не приносить нічого ліпшого.

— Вже меві прилетіли!...

— Це тільки стежа... Відлетять знову, коли побачуть, що море ще сковане ледом.

Так само відлетять надії.

Одначе надії відживають рік-річно. Жити без надії булоб нестерпно. Кожний має надію, кожний вірить у кращу долю по свому. Одному сниться амнеція, інший мріє про новий кодекс, ще інший віщує швидкий упадок Совітів.

— Не видержуть!... На Україні голод... Мій сусід із причі, українець, дістав лист із дому... Починається знову людоїдство... Не видержать, це останні зусилля...

— Одначе п'ятилетка...

— Що п'ятилетка?!... Найдалі за три місяці все скінчиться.

— Дай Боже, щоб воно скінчилося за три роки... І так було би добре...

— Алеж я вам кажу...

— Пане, не так голосно!...

— Ніхто не чує... Пане, адже здоровий розум каже, що довше тривати так не може... Пане, швидко відси поїдемо...

— Ох, пане,... не так голосно.

*

В „каптьорці” (складниця) вже панує рух. Очевидно, так як всюди, черга людей. Видають

літні одяги. Відбирають ватовані штани й такі самі куртки та видають літні штани й полотняні блузи. Правда, ще зимно, ще північний вітер крутить час від часу сніговією по острові, одначе прийшла вже календарна пора зміни одягів, і так мусить бути.

В „каптьорці” крики, сварки, жалі.

— Що даєш мені якісь стріпіхи!

— Алеж це страшенно брудне! Дай мені щось іншого.

— Алеж ці штани не мають ні одного гудзика!

— Ця блуза для мене за тісна. Дай мені іншу.

— Бери що дають, не вередуй і пашол вон!

На вязничній площі стрічаються якісь дві жінки. Лиця нашмінковані, уста сильно накарміновані. Одна має на ногах викривлені вязничні чоботи, друга латані зимові „валенки”, яких не вспіла ще віддати до „каптьорки”.

— Ах, який ви, пані, маєте гарний „бушлатичок”! Як добре лежить! Яким чином так добре дібраний?

— Я переробила.

— Ви самі, власноручно?

— Ні, маю кравчиню. Моя сусідка. Спить на сусідній причі.

— А..., мушу конче з нею познайомитися! Чи дорого бере?

— Ні, доволі дешево. Я обіцяла їй пів фунта цукру, коли дістану посилку від чоловіка.

— Ох, справді, не дорого. Дорога пані, познайомте мене з нею...

Дві вимальовані жінки в каторжнім одязі розмовляють зі собою, як дві „світові дами”, які нараджуються, до якої кравчині віддати весняний костюм шити...

Переходить хтось у довгій шинелі.

— Що це за розмови! Чому в цій порі не на роботі? Хто звільнив?

Красуні спішать до праці: одна перебирати бульбу, друга до пральні.

РЕЛІГІЙНІ СПРАВИ.

До 1928. р. на соловецькім острові були два приміщення в яких дозволили раз на тиждень відправляти богослуження — в одній католицьким, в другій православним священникам. Той імпровізований католицький костелик це була невелика шопа в лісі, у віддалі кількометра від централі табору Кремлю, і не могла помістити всіх, що хотіли брати участь у богослуженні. Старі соловецькі, поманастирські церкви перероблено на в'язничні касарні. Замість обіцяних шкіл — соловецькі казамати, в яких життя вчило нас великої правди, що большевики спрофанували всі святощі. Навіть

це слово, що накликає до братерства, що вяже сердешними відносинами людей одної думки, одної праці, одної долі — слово „товариш”, яке викликає в кожного, незараженого комунізмом, неприємні дрижки відрази.

Так це гарне слово опоганили, зогидили, злегковажили в большевицьких устах.

У 1928. р. заборонили богослуження. Мало цього: всіх католицьких і православних священників посадили в 14-ій карній сотні. Мало цього: перевели в них докладну ревізію і повідбирали книжки до богослуження, святі образки і хрести. Досі священників приділювали до лекшої праці: виконували вони обовязки сторожів, які кермували вязничною господаркою, і взагалі займали такі становища, де треба було чесних людей, яким без страху можна було довірити майно табору. Тепер, зібравши всіх у карній сотні, вислали їх на острів Анзер, де примістили їх у філії „Голгота”. Назва зовсім годилася з їх долею. Анзерська „Голгота” була для них правдивою Голготою. Там приневолювали їх працювати понад сили, зменшуючи одночасно харчеву пайку. Знущалися над ними й дошкулювали їм найріжнороднішими способами.

Щойно в 1932. р. зліквідували „Голготу”, розміщуючи священників по інших філіях.

Серед політичних в'язнів Соловок, т. зв. конт-революціонерів, є доволі великий відсоток віруючих.

Кримінальний елемент — злодії, розбишачки, проститутки — це майже самі безконфесійні. Свої розмови переплітають доволі часто своєрідними московськими проклинами, в яких збезчещують пам'ять матері. Імовірно цей проклин походить ще з часів татарської неволі і його вживали наїздники. Тоді мало воно ще хоч якунебудь ціль, бо, хоч не відповідало навіть свому змістові, то мало на меті бодай зневагу невільника. Сьогодні цей жахливий проклин має радше значіння приповідки і дуже часто буває таке, що двох приятелів, які довго не бачилися, зневажають себе взаємно з... нагоди зустрічі. Бо значіння прокльону залежить багато від інтонації голосу, з якою проклин вимовлено: висказаний грізно, провокуюче — є зневагою, висказаний приязним голосом із приязною усмішкою — може стати окликом радості, здивування і захоплення.

Революція уріжнороднила цей проклин, роблячи з нього гидке богохульство. Нова форма прийнялася незвичайно швидко і майже не сходить із рота совітського злочинця. В такому оточенні, при лунаючих довкруги богохульствах, шепочуть вірні свої молитви.

*

Питав я іноді знайомих священників, чи большевицька проти-релігійна агітація сильно зменшила число вірних. Завжди діставав я одну відповідь: що в містах серед молоді, особливо мужеської, справді можна запримітити вплив агітації. Зате не можна сказати цього про село. Там не тільки що не зменшився відсоток віруючих, але навпаки — релігійні переслідування і терор скріпили віру, зродили бажання самопожертви й мучеництва. Сільське населення, за малими винятками, є релігійне і не піддається ні агітації, ні теророві.

ВИХОВАННЯ ВЯЗНІВ.

Совітське в'язництво звертає багато уваги на виховання в'язнів. Бо завданням совітської в'язниці має бути не кара, але поправа. Головну вагу кладуть на „соціально-близьких”, значить злодіїв, опришків, розбійників і інших кримінальних в'язнів. Бо вони є буцімто жертвами давнього капіталістичного ладу і завданням нового соціалістичного ладу є ліквідація сумної спадщини давніх часів. Виховними засобами є: перш усього лекції „політграмоти” (політичного знання), себто свого роду совітського катехизму, друге — впливи „виховників”, третє — „стенгазети” (стінні часописи), четверте — „краснія уґолки” (червоні кутики)

і п'яте — це кіна, клуби, відчити, театральні вистави і інші агітаційні засоби.

„Політграмота” вбиває в затовчені, здегенеровані лоби кримінальних в'язнів поняття про класовість, про здобичі жовтневої революції, про осяги „пятилетки”, про конституцію совітської держави.

„Виховники” рекрутуються з тих самих в'язнів, але з тих, що вже у відповідній мірі набралися мудрощів „політграмоти” і своєю класовою приналежністю дають запоруку, що будуть совісно виконувати свої обов'язки, перш усього звертатимуть пильну увагу на правдивість своїх товаришів під політичним оглядом і одночасно мають за завдання слідкувати за своїми товаришами.

„Стенгазета” займається донощицтвом у письменній формі (анонімово). Ї це наліплювана на стінах періодична, писана рукою газетка, що обговорює життя, п'ятує недбайливих у праці, заохочує до „ударнічства” (праці понад норму), вичислюючи прізвища тих, що чимнебудь провинилися. Згадана форма денунціяції дає величезне поле до особистих порухунків між в'язнями.

„Краснія уголки” — це рід большевицьких капличок. Призначають на те найкращі кімнати в казаматах. У розі приміщують гіпсове погруддя Леніна прикрашене червінню, коли нема погруддя — вішають портрет. Стіни покриті

„лозунгами” (гаслами). Посередині стоїть стіл, покритий червоною плахтою, на ній порозкидвані, примусово передплачувані в'язнями, совітські часописи.

ТЕАТР.

Мої спомини булиб рішуче тенденційні, якщо я не згадав би про культурні розваги, доступні в'язням на Соловках. У першу чергу мушу згадати про театр.

Театральні вистави є — очевидно — найсильнішим агітаційним засобом. Кожна совітська фільма, кожна совітська песа мусить бути перш усього без заміту під ідеологічним оглядом. Тісні рямки совітської ідеології — ясна річ — впливають і на теми тих творів. Такими до нескінчености розвалковуваними темами є: перш усього жовтнева революція, домашня війна (1917—1921), згодом здобутки соціалістичного будівництва, дальше шкідництво в осягненні тих здобутків, колективна господарка на селі і т. д.

Тому глядач віддихає з полекшею, коли іноді побачить на сцені песу клясичного репертуару, так вже осточортіла песа „ідеологічно видержана”.

Так теж було і в нас на Соловках.

Соловки мають навіть незлий, як на в'язничні умовини театр, що міг помістити більше, як

500 осіб, з великою сценою, з відповідною електричною інсталяцією. Цей театр переробили з давньої монастирської „трапезної” (їдальні монахів), разом із сусідніми кімнатами.

Серед вязнів є представники всіх ділянок сценічного й естрадового мистецтва: актори, музики, танцюристи, акробати, співаки і т. д. Є теж малярі-декоратори, електро-техніки, реквізитори, театральні машиністи, словом: ціла мистецько-технічна дружина, потрібна в театрі.

Вистави відбувалися чотири рази тижнево: перші два рази платні, другі два рази безплатні. На безплатні білети роздавали кімнатні команди сотні, або виховники. Треба замітити, що платні вистави мали більше успіху, як дарові, з тієї причини, що той, хто купував театральний білет мав одночасно право купити білет для знайомої жінки і підчас вистави сидіти біля неї. Була це єдина нагода легально зустрічатися з жінкою, бо на безплатних виставах жінки й чоловіки сиділи окремо. Одні займали праву сторону, другі ліву.

Соловецький театр, зорганізований одним із засланих акторів, повстав у роках 1926—27. Спершу акторів та іншої театральної прислуги не звільняли від важкої каторжної роботи. Вечором, по виконанні праці („урок”), вязні-актори сходилися в призначеній на те кімнаті й там до пізньої ночі робили проби. Охота була велика. Важке життя вязня — і в мистецькій праці шу-

кав він втечі від примар реального життя. Власними силами, з якихось старих мішків пошили костюми. Таким самим чином уладили декорації. Вистава вповні вдалася. Думка створити постійний театр припала владі до смаку. Зібрали всіх акторів, більшість із них звільнили від примусових робіт. Небавом зорганізували оркестру. Знайшли в таборі майстра, який був спеціалістом від виробу трубних інструментів. Отже оркестра дістала швидко найкращі інструменти. Очевидно, що ця імпреза спершу не передбачувала культурного впливу на в'язнів, але розвагу для „влади”, яка на тім проклятім острові, де літо триває два три місяці, не мала досі іншої приємности, крім пиянства і ловів.

Таким чином повстав театр, який згодом зібрав багато акторських сил, серед яких можна було зустрінути одиниці зі славними іменами, та акторів-аматорів, серед яких можна було теж зустрінути правдиві таланти.

ВІДВІДИНИ ГОРКОГО.

Одного року наш острів відвідав Максим Горкій.

Було це в 1928 або в 1929 р, докладно вже не памятаю. Літа каторги такі до себе подібні, а час пливе так одноманітно, що хронологія випадків не тримається памяти, залишає тільки

самі сильні, не затерті вражіння, але неповязані кріпко в часі.

*

З приводу приїзду достойного гостя в соловецьким театрі, мистецькими силами вязнів приготовано концерт із добірною програмою. Артисти мали „трему”. Година визначена на початок концерту давно вже минула, та гостей на салі ще не було. Тільки сіра юрба арештантів заповнювала лавки. Хтось, хто стояв на сторожі при дірці в занавісі, крикнув: „ідуть! ідуть!” На хвилину спалахнула закулісова гарячка. Перед піднесенням занавіси інспіцієнт провірив, чи всі учасники концерту готові, чи всі на своїх місцях. Я виліз на „колосніки” (галерію, що окружає сцену за кулісами). Там прилип я оком до дірки висверлуваної в деревляній стіні і з великим зацікавленням приглядався п. Максимові Ґоркому, що сидів в першому ряді лавок разом із асистую. Біля нього сиділа якась молода жінка в мужесььким одязі з темної шкіри, далі в довгих до п'ят шинелях головачі ГПУ. Ця жінка, як мені згодом сказали, була донькою письменника.

Кермувала мною подвійна цікавість. Горкого досі я не бачив ще ніколи. Ще заки вийшов я зі шкільної лавки, зачитувався я разом із моїми товаришами у творах молодого ще тоді письменника, який перший увів до літератури тип „босяка” — московського люмпенпролетаря.

Крім цього вже не як письменник, але як людина, п. Пешков (правдиве прізвище Горкого) мав для нас незвичайний чар своїми вільнодумними поглядами, постійними конфліктами з владою, своєю повною пригод молодістю, такою величньою і такою бурхливою. Сьогодні цей чоловік сидів ось тут, недалеко передімною, снопи світла з горішньої лампи продіставалися на салю й відповідно освітлювали це, нині старече лице з повислими вусами, щоб я міг щось з нього вчитати. Адже тут в цій салі, довкруги нього сиділи люди, яким теж дорогі були свободолюбні ідеї, які теж так як він боролись із царською самоволею — адже ці пості в сірих пересяклих від частих дезинфекцій запахом формаліни „бушлатах” — цеж ті самі, що колись скиталися по царських в'язницях і так як він мріяли про вільну Росію.

Лице Горкого виявляло безмежну нудьгу. Сидів легко пригорблений і байдужнім поглядом дивився на естраду, відки пилили звуки музики, пісні — цілої програми, уложеної на його честь.

А може мені так лише здавалося? Може автор „Буревестніка” (назва одного з творів Горкого) линув думками в минуле, може порівнював себе давнього зі собою теперішнім, може це не вияв нудьги на лиці — може це сум розвіяних надій, може це біль, що його викликають докори совісти?

*

Яке вражіння залишилося в Горкого по Соловках? — питали ми себе. Правда, самотійно не поставив совітський письменник ніде ні кроку, бо всюди ескортували його головачі ГПУ. Так як прогульковці, що відвідують ССРСР, бачать тільки те, що їм гостинні господарі хочуть показати, так теж і Горкий ішов під опікою там, де міг бачити тільки добрі сторони. Та ні — думали ми — людина з таким багатим життєвим досвідом, як Горкий, побачить укриту правду, перед його пронизливим оком нічого не вкриється...

Які ревеліяції помістить Горкий у часописах по своїм повороті зі соловецького острова? — питали ми себе у своїй наївності.

* *

Була на острові оселя поправи для малолітніх проступників. В окремих бараках збирали молодь зпоміж кримінальних злочинців. На тлі загальної пасивности т. зв. „каерів” (контр-революціонерів), ті молоді злочинці, розбишачи, палії, насильники творили яскраву пляму своєю бундючністю, ворохобністю, іграшками з безпекою.

Ножеві справи, крадіж і інші проступки були буденним явищем у цім гурті. По переведенні відповідного речинця в тій соловецькій оселі, де намагалися їх виховати на правдивих совітських громадян, втовкмаючи

в здегенеровані мозки мудрощі „політграмоти”, більшість із них відсилали відтак до оселі для малолітніх злочинців у Болшові під Москвою, де учили їх на агентів кримінальної поліції, де теж могли вони віддати чималі послуги, завдяки своїм давнім відносинам серед злочинного світу.

Не знаю, як воно сталося, що Горкий висмикнувся на другий день зпід опіки своїх „господарів” і на власну руку пішов на прохід по острові. Там припильнували його вже вихованці оселі, запросили до свого бараку і почали йому оповідати про „другу сторінку медалі”: про биття вязнів за невиконані роботи, про роздягання серед зими, про працю понад сили, про погані харчі і т. д.

Кажуть, що Горкий слухав уважно тих реляцій, не висказуючи, очевидно, в цій справі своєї думки. Не знаю, як і чи були карані „кольоністи” (мешканці оселі) за загонистий вчинок. Одначе довідаюся, що деякі важко відпокутували свою відвагу.

Вістка про цю розмову швидко рознеслася по таборі. Ми були переконані, що це був той „скрегіт заліза по шклі”, який стримає перо письменника від виявів захоплення совітською політикою.

Сталося інакше. Кілька тижнів опісля читали ми у совітській пресі захоплення Горкого життям вязнів у соловецькім таборі...

А сам по відвідинах соловецького острова вернувся на соняшний острів Капрі...

Злобні кажуть, що мешкаючи постійно за кордонами совітської держави і маючи тимбільше отворений широкий книгарський ринок для своїх творів в Московщині, не важко було захоплюватися будівництвом соціалізму. Контрреволюціонери кажуть, що будь-що-будь лекше віддихається в батьківщині фашизму, де приєатні вілли не підпали конфіскаці, як у соціалістичній батьківщині, де дві кімнати вважають великим комфортом.

К І Н О.

Крім того мали ми кіно — кілька разів на тиждень. Найцікавіший для нас сеанс був тоді, коли ми в 1928 р. побачили на фільмі „самих себе”.

Памятаю, як робилися знимки до тієї фільми. Перед нашою сотнею був малий городець, в яким у літі намагалися рости й розцвистися якісь рахітичні квіти. В городці стояла деревляна капличка, яка сьогодні виконує ролю читальні часописів. Одного разу, на своє превелике диво, почули ми в нашому городці звуки вязничної орхестри. Командант обходив келії, вибирив зпоміж нас людей, які мали трохи приличніший зовнішній вигляд і скермовував їх до городця. А там стояли розставлені столи, при

яких сиділи в'язні та грали в шахи або переглядали часописи. Нагнали туди також і жінок із жен-роти та дозволили їм стрічатися і гукорити з мужчинами. На боці стояв механік з апаратом і накручував фільму. Очевидно ситуація була така незвичайна, що сміхам та хіхам не було кінця, тому теж соловецька фільма вдалася: представила картину соловецької радості.

Згодом оглядали ми власні радісні лиця, оглядали ми, як черство й охоче виходимо рано на роботу, як весело працюємо, як відпочиваємо по праці при культурних розвагах.

Фільма зробила своє: розійшлася по ССРСР. Моя мама писала з Мінська: „Я бачила в кіні ваше життя на Соловках і заспокоїлася до деякої міри. Бачу, що там не так зле, як я думала”...

Очевидно, я відповів, що мені дуже добре, бо в іншому випадку цензура не пустила би мого листа.

· БІБЛІОТЕКА.

Великою життєвою осолодою є бібліотека. Бібліотеку мали ми на Соловках дуже багату: мали ми книжки майже в усіх європейських мовах. Якщо, коли йде про московські книжки, час-до-часу стягали з бібліотеки підозрілі під ідеологічним оглядом, то не можна цього сказати про книжки в чужих мовах. Як куріоз наведу те, що стрінув я якусь стару французьку

дидактичну казку для дітей, якої моральний сенс був менше-більше такий: пам'ятайте, діточки, що чесних людей можемо стрінати не тільки серед маркізів, але буває і таке, що й бідолахи бувають чесні...

МУЗЕЙ.

Мали ми теж соловецький музей, який складався з трьох відділів: відділу природи, де були зібрані мертві експонати соловецької флори й фауни, відділ промислу, де були зібрані і виставлені пробки тамошнього промислу й ремесла (гарбарня, шлюсарня, гончарня, столярня і т. д.), історичний відділ, в якому були приміщені святі образи (ікони), позабирані з церков, з яких деякі мали велику історичну вартість, мистецького виконання хрести, різного роду й ваги ланцюги, закінчені хрестом, що їх носили колись православні монахи для умиротворення тіла, та інші пам'ятки по давнім монастирі. Однак найбільшою атракцією були давні мощі — замкнені у шкляних скринях мощі св. Зосима і св. Саватія, основи соловецького монастиря.

Оглядати музей можна було тільки групами під проводом виховника або команданта сотні. Окремий, приділений до музею провідник давав відповідні пояснення. Історичний відділ оглядали звичайно в поспіху загально, а пояснення мали протирелігійний підхід.

Якийсь час виконував я уряд музейного

сторожа. Мої обов'язки не були складні: я проходжувався по музейних коридорах, вистоював іноді перед дверима, дивлячися пильно, щоб „соціально близькі” не повикрадали експонатів.

Майже кожного дня, коли я виходив на музейний ганок, підходив до мене покірно якийсь селянин зпід Тули і просив, щоб дати йому змогу помолитися. Я розглядався обережно, щоб хтось не доглянув моєї службової провини і провадив селянина до історичного відділу. Там православним звичаєм низько хрестився, кланявся в чотири сторони кімнати, підходив відтак до мощей святих і бив поклони.

По лиці спливали йому сльози...

В 1923 р. прийшла реорганізація музею. Історичний відділ наказали замкнути для пубрики.

СПОРТ.

Багато уваги присвячують у соловецькім таборі фізичним вправам. На Соловках було спеціальне спортове грище, де в літі плекали ми різні гри, а в зимі уладжували совганку, прогульки на лещетах, санкування. Треба признати, що ці спорти були доступні для всіх, а потрібні спортові причандали, як нпр. лещети, совги і т. д. були урядові.

ПОДІЛ ВЯЗНІВ.

Адміністрація ділить в'язнів на дві категорії: „ка-ерів” (контр-революціонерів) і „соціально-

но близьких”, значить: розбійників, злодіїв і т. д. Два інші світи, дві відмінні психіки, дві етики. Кримінальний вязень, якого я мав неприємність пізнати підчас моїх примусових відвідин у різних вязницях ділить людство на дві дуже виразні частини: ми і вони. Одна — то всі ті, що в незгоді зі законом, то злодії, розбишаки, обманці і т. д., які галапасують на тілі громадянства, то „свої”, зате друга — то „фраери”, це людське муравлище, яке витворює деякі вартости, яке працює, пише кодекси, диспонує органами безпеки і т. д.

Перші — це вибранці долі, порода надлюдей, яким все вільно, другі — це гельоти, нездібні „до — нічого ліпшого”. Перших обов’язує своя власна етика, яка не має застосування до „фраерів”. Картяний почесний довг повинен бути сплачений впродовж дня, дане слово повинно бути дотримане, підчас коли щодо „фраера” допускальний всякий обман. Коли підчас гри в карти (всі криміналісти з замилюванням ведуть газардні гри), комусь нині не щастить і не має на дальшу гру грошей, буде грати на сподні і чоботи „фраера”, який спить на сусідній причі — і на випадок програної — совісно вкраде річ, поставлену на карту, і віддасть її щасливому грачеві. Коли нема вже поблизько „фраера”, буде грати на палець власної руки і на випадок програної без вагання втне його сокирою, щоби кинути свому партнерові. Знаю випадок, де один

криміналіст І. К. програв свою коханку, яка була у відмінному стані. Під притокою проходу вивів її до ліса, де вже в умовленому місці ждало шість вчорашніх грачів і там кожний почерзі знасилував дівчину (Соловки 1928 р.). Почесний довг сплачено впродовж 24-ох годин! Можливо, що амант навіть не був позбавлений сентименту до своєї товаришки, але... довг передовсім! А дівчина, побоюючись пімсти, мовчала, не маючи відваги жалуватися адміністрації.

Обікрасти „свого” не вільно, зате вкрасти у „фраера” є сміливим вчинком.

Отже цей світ кримінальних проступків признає дві етики: одну у взаємних відносинах, між своїми, і другу або властиво ніяку, — у відношенні до „фраєрів”.

Тому то взаємні відносини „каєрів” і „соціально близьких” були постійно ворожі.

„Соціально близькі” обкрадали „каєрів”, а ці останні, коли займали в таборі більші становища, мстилися над „соціально близькими”.

Для ілюстрації відносин наведу факт з 1928 р.

ГОЛ... У ГРУДНІ!

У вільні дні від театральних вистав театральне фое було місцем збірок для партій вязнів, які прибували з філії. Постійно відбувалося ведення вязнів з одної місцевости до іншої. Постійно, в міру потреби робучих рук, транспор-

товано великі гурти каторжного робітника з одної філії до другої. Було це в грудні 1928 р. Море ще не замерзло, але було вже покрите густою кригою. Ми ждали на приїзд партії в'язнів, з недалекого острова Анзер.

Я сидів у театральній канцелярії зайнятий переписуванням роль. При другому столі сиділа жінка, колись дружина генерала, нині — як ми всі — в сірому каторжному строю, яка виконувала в соловецькому театрі обов'язки касієрки.

Нараз ми почули рух на сходах. Моя товаришка з жіночої цікавості кинулася до дверей, щоби приглянутися партії в'язнів, що прибувала з Анзеру. Зате байдуже скручував папіроску з махорки, не спішучись зовсім оглядати видовище, що його оглядав уже багато разів: ідуть нещасні на нові роботи, звідкіля вернуться десятковані. Може і мене поженуть завтра до ліса рубати дрова. Тепер був я актором, мав „блат”, що в совітській мові означає упривілеєне становище, мешкав з товаришами в теплій помонастирській келії, завтра міг знайтися в зимному бараці, киненім між карельські ліси. Враз екс-генералова впала назад до канцелярії.

— Пане! голі!... голі люди!...

Я виглянув за двері: ступали гусаком по театральних сходах до фое люди... голі... Зовсім голі. Чорноскірі мешканці тропікальних країв носять перепаски на бедрах, а позбавлені прав соловецькі в'язні ступали, дзвонючи зубами і тря-

сучись з морозу, зовсім наго. Деякі з них несли в руці привязані на шнурку свої „речі” — порожнє бляшане пуделко від консерв, що було одночасно кубком, мискою і ложкою. Іншого майна не мали.

Я дивився з острахом і не давав віри власним очам. Адже це діялося не під рівником, але на Білім Морі, під 65 ст. географічної ширини, ледви 200 км. від полярної полоси ще й до цього в грудні!

— Quelle horreur! Quelle horreur! — викрикувала заломлюючи руки екс-Генералова.

Серед голих ішли постаті зі закиненими на плечах мішками, шматами, які — сумніваюся, щоб хоч трішечки гріли їх перемерзлі тіла. „Гольців” начислив я 32 із загальної кількості коло 200 осіб. Інші мали якесь лахміття. Ці люди приїхали 5 км. у човнах через море з острова Анзер на соловецький острів; на соловецькім острові ішли пішки 8 км. з пристані „Порт” до „Кремлю”, значить до давнього, окруженого муром, монастиря, на якого терені лежить театр.

Признаюсь, що це явище було для мене таке несподіване, так переступало всякі страхиття, які я був приготовлений побачити, що я не міг уже навіть обурюватися. Я стояв, як стовп, приглядаючися цій дивній процесії, що її заінсценізував хіба чорт у приступі злобного гумору.

Небавом це небувале явище вияснили.

Ця партія в'язнів складалася здебільша зі „шпани”, значить зі злодіїв. Представники кримінального елемента, залюбки віддаються газардній грі в карти. Коли їх посадили на острові Анзер і дали урядовий одяг, легкодушно проіграли свої убрання, не думаючи очевидно, що воно ще може їм пригодитися. Коли прийшло доручення скермувати партію на Соловки, адміністрація Анзеру, яка при відсилці в'язнів на іншу філію мусіла здіймати з них виданий, урядовий одяг, щоб у кожній хвилині вирахуватися з довіреного їй опіці державного майна, веліла їм роздягнутися і... пустила в дорогу... голих.

Мушу замітити, що сьогодні така подія не могла б уже трапитися, бо діялося це ще під ту пору, коли „шпаную” погорджували, коли посилали її на найтяжчі роботи, били, знущалися найріжнороднішими способами, коли намагалися її винищити.

Та сьогодні зовсім інші умовини. Сьогодні поведуться зі „шпаную” в концентраційних таборах, як із „соціально близьким елементом”, як із сумною „спадщиною давнього капіталістичного устрою”. Сьогодні політика Совітів змагає до виховання злодія і до переформування його на правовірного совітського громадянина. Чи це їм вдається — зовсім інша справа. Сьогодні злодії і розбишаки займають у концентраційних таборах упривілейовані станови-

ща, якщо вміють писати, іменують їх командантами сотень, господарськими управителями. За те до політичних в'язнів, або т. зв. ка-ерів відносяться нині незвичайно недовірливо і під кожним оглядом покидуються ними. Сьогодні важко й увидати собі такий похід голої злодійської ватаги у грудні, а з каерами не може таке скоїтися хочби й тому, що вони своїх власних шмат у карти не програють.

З тих „гольців”, що прибули з острову Ансер, кільканацять померло ще тієї самої ночі у театральнім фое. Останки, які залишилися ще г.ри життю, одначе в безнадійнім стані, відіслали чергового дня до шпиталю.

КРАДЕЖІ.

Разом зі зміною курсу політики в таборах — упривілеюванням кримінального елемента — почалася язва крадежей. Правда, випадки крадежей були й досі доволі буденним явищем, але відтак настала просто пошесть крадежей. Ідучи на роботу, замикали ми келії на ключ; на коридорі дижурував „дневальний”. Одначе злодії пролазили до приміщень крізь вікно по драбині, або по приставлених дошках. У черзі перед кухнею, в театрі, в кожному натовпі викваліфіковані злодії випорожнювали кишені необережних „фраерів”. Бували випадки, що в'язневі, який вертався до своєї сотні зі свіжо одержаною хар-

чевою посилкою, виривали її з рук. Десь на боці розбишаки давили свою жертву за горло й випорожнювали їй кишені. Крали все: гроші, тютюн, одяг, білля, а перш усього харчеві продукти.

Зловлених на гарячій вчинку крадежі карали не тяжче, ніж 14-денним арештом.

Та до часу горнець воду носить.

Викрили, що начальник соловецького табору Мордвінов, разом із кількома прислужниками славетного ІСО був у звязку зі злодіями. Злодії крали, і за те, що влада прижмурювала на те очі, ділилися з нею своєю добичею...

Знову, як грім із ясного неба, пригналась комісія з Москви. Знову кілька осіб розстріляли. Мордвінов помандрував слідом свого попередника Заріна до концентраційних таборів на 10 літ, але крадежі не припинились. Адже злодіям треба грошей на горівку, а моряки, що перепачкували алькоголь із суші, виставляючи себе на небезпеку конфіскати й кари, беруть за пляшку горілки майже десятикратну ціну. Адже грошей греба теж і на гру в карти. Автім і голод треба теж заспокоїти.

А голод з кожним роком ставав чимраз більший. Коли в перших роках мого в'язнення годували нас сочевицею, гречаною кашею, бульбою, іноді варили юшку на м'ясі, то тепер бульба стала чимраз рідша, про горох, гречану кашу і сочевицю слід застиг, залишилася тільки

сушена риба т. зв. „тараня”, якою кормили нас на сніданок і на обід. Варили з тієї риби юшку, підправлену трохи просом, або зі соленими помідорами, дуже рідко з бульбою.

Одні крали, щоб мати на горілку й на гру в карти, інші крали, щоб не вмерти з виснаження. Ті, що не крали, порпались по смітниках, де збирали головки з селедців, остя з тієї „тарані” і варили юшку, додаючи кропиви. Нічого дивного, що негайно по зліквідуванні п'ятнистого тифу, покалася пошесть черевного тифу й червінки. Крім того серед молоді ширилася чухотка, інші нездужали на шкорбут, або на боляки. Коти щезли в таборі, їх зіли. Коли вихуджена сука, що пленталася по таборі, шукаючи по смітниках разом із вязнями поживи, одного разу привела щенят, всі щенята опинилися небавом у казанах виголоднілих вязнів.

У таборових харчевих крамничках рідко появляються харчеві продукти. Іноді розійдеться вістка, що до крамнички привезли бочівку якихсь скваснілих повил. Негайно твориться під крамничкою черга і небавом все порозпродують. Іноді появиться бочка напів зогнилих оселедців, які теж мають охочих покупців. Зате хліб видають докладними пайками і в торгівлі його нема.

Артикулами, що їх ніколи в крамниці не бракує і яких можна купувати в довільній кількості є: порошок до зубів, помадка до уст, пу-

дер, кармін та інші косметичні продукти. І вони мають покупців-жінок, що шмінкою хочуть підкреслити свої принади.

Цікавий вигляд такої „кокетки” у викривлених, повстяних чоботях, у каторжницьких сірих „кафтанах”, із погрубілими від важкої фізичної праці руками, з накармінованими устами та з очима підчерненими олівцем.

Продажу кольонської води заборонили, бо цей артикул дешевший від перепачкованої моряками горілки монопольної, служив в'язням як алькогольний напіток.

НА ВЕГЕРАКШІ.

Одного осіннього вечора, коли я клався на відпочинок, вбіг до моєї келії командант:

— Збирайся з річами! Швидше!

Я збаранів. Куди?

Відвели мене до пристані. Посадили на корабель і я поплив на сушу.

По шестилітній вязниці не поводитись уже зі мною, як із небезпечним вязнем, значить таким, який буде намагатися втікати, тому признали мій побут на суходолі можливим. Бо з острову неможливо втекти. На суші трапляються випадки щасливої втечі.

Завезли мене до Кіємі, малого містечка віддаленого 10 км. від берегу Білого Моря. За містом, окружені колючим дротом стоять деревляні бараки, де мешкають вязні. Те прокляте місце має назву „Веґеракші”, що імовірно в карельській мові означає: шлях чарівниць.

Частина підприємств, що їх обслуговують вязні, приміщена на терені обведенім колючим дротом. Це електривня, друкарня, гарбарня, фабрика забавок.

Інші підприємства лежать поза колючими дротами, а саме столярські і кравецькі варстати та канцелярії, що обслуговують соловецькі табори.

Вязні, що працюють поза колючими дротами, дістають перепустки на право виходу до міста. Одначе звязків із постійними мешканцями Кіємі не мають ніякого, бо такі звязки виставляють одну і другу сторону на неприємні наслідки.

В нечисленних крамничках, які є в місті, так самісько нема харчевих продуктів, як і в таборних крамничках. На тамошнім ринку можна запримітити тільки два роди харчів: молоко по 3 рублі пляшка ($1\frac{1}{2}$ літри) та іноді чорний хліб по 6—8 рублів за один кг.

Прохарчування вязнів на Беґеракші таке саме, як на Соловках, значить солена риба та юшка з риби. Тому теж плентаються виголоднілі постаті по березі ріки, шукаючи харчевих відпадків, бо всі відпадки та сміття звалюють там на беріг ріки.

Мешканеві умовини на Беґеракші куди гірші, як на Соловках. У деревляних заблоцичених бараках на двох рядах прич приміщені вязні! Нема мови навіть про те, щоб мати якусь поличку над головою для власного вжитку — так тісно. Всі свої причандали разом із посудом на їду, приміщені на долішніх причах, тримають у куферках під причами. Мешканці горіш-

них прич мусять цілий свій „маєток” тримати при собі під головою.

Крадежі так само на деннім порядку, як і на соловецькім острові.

Нагінка до праці відбувається на підставі прийнятої в ССРСР системи „ударнічства і соревнованія” (наступу й суперництва). Всі зголошуються як „ударники”, всі суперничають зі собою у виконанні праці понад приписану мірку, бо в іншому випадку не дістануть права на купно харчевих продуктів, які час-до-часу появляються у крамничці.

ЧАСОПИС І РАДІО.

Виходить тут що другий день друкований часопис п. н. „Трудовой Путь” (Шлях Праці), що його редагують і складають вязні. Часопис накликує безупину до збільшення видатности праці і пятнує різні провини вязнів.

У кожній сотні і в кожнім підприємстві є радіовий гучномовець, получений із центральною стацією на Вегеракші.

Цілий день чуємо заохоти до наслідування найкращих ударних бригад та слова напаятнування і погрози притягнути до відповідальности тих, що залягають із роботою. У вечірних годинах лучать нас із Москвою, відки чуємо відчити, біжучі вістки (і там також кипить усе в ударнім темпі), концерти, вистави й опери.

В 12-ій годині в ночі (на підставі західно-європейського часу в 10-ій год.) лунають все звуки совітського гимну (інтернаціоналу) і до 2-ї години лучать нас зі столицями європейських держав. Чули ми часто Берлін, Відень, Прагу, Варшаву...

Дивне вражіння по тих вічних голосах про „ударніцтво і соревнованіє” викликають звуки фокстрота, зачуті із якоїсь європейської каварні. У перервах чути бренькіт шкла, гамір розмов... Голодний і обдертий вязень слухає тих звуків і мріє про сите життя в чистоті, не про комфорт, але про найпримітивніші вимоги жити по людськи. Все те далеке, недосяжне... Пливуть наївні мрії про чистий ковнірець, про європейський одяг, про елегантні жінки, про ясно освітлені салі, про квіти... Пливуть мрії про те все, що на завжди страчене. Адже це не сон! Там, десь далеко, на кілька тисяч кілометрів, живуть люди інакше... Там, десь у „капіталістичних” краях люди не примірають голодом, не знають ГПУ...

Такі думки снують вязні при звуках зачутого крізь радіо фокстрота з європейської каварні...

Стоїть вязень спертий на стіну і слухає. Гей, сльоза закрутилася в оці. Добре, що ніхто не бачить: товариші сплять. Мріє... Блощиці почули жир... Лізуть до притуленого до стіни мрій-

ника... Вдираються за ковнір — привертають його до дійсності...

Треба боронитися перед насікомими.. Автім треба вже йти спати. Боже, дай сон без примар! Завтра треба вчасно вставати до роботи...

А там, десь кілька тисяч кілометрів радієва хвиля приносить до сну колихливі звуки музики...

В ІЗОЛЯТОРІ.

13. липня 1933. р. коли сидючи у своїй сотні ів я обід зі соленої юшки на „тарані”, пригнався задиханий післанець із ІСО, закликав мене, щоб я чимшвидше йшов за ним:

— Швидко! З річами, гайда до ІСО!

Я здеревів. Про що йде? Яж не почувався до ніякої вини... Ах, правда! Я пригадав собі, що мені вкрали перед кількома днями перепустку на право виходити за колючі дроти. Той, якому вкрали такий документ, відповідав завжди 14-денним арештом. Одначе все те діялося поза ІСО. Отже, коли мене кличуть тепер до ІСО, справа куди поважніша...

Та я не мав часу надумуватися. Прихапцем повязав я свої клунки, перекинув через плечі й помандрував за своїм провідником. З ІСО, не кажучи нічого про причини мого арештування, відвели мене до ізолятора.

Посадили мене в малій келії, в товаристві якогось давнього сторожа, який вичікував при-

суду за те, що вдарив прикладом веденого до арешту злодюгу. Сьогодні за такі проступки гостро карають і мій принагідний товариш був поважно занепокоєний своєю долею. Був це молодий сільський парубок, який попав до табору на 5 літ за те, що не заплатив збіжевого податку.

Почалося вже коротке, північне літо. Було вже дуже тепло, а в нашій келії, тому, що можна було відчиняти тільки малу квартиру, настала навіть духота й жаряч.

Непевність мого положення, недостача тютюну (правильник ізолятора забороняє курити), насуплений товариш, поганий воздух у келії — все те настроювало мене також на дуже мінорний тон.

Що до лиха трапилось? За цілий час мого побуту в соловецьких таборах не сидів я ніразу в ізоляторі, щойно тепер, в семім році відбуваної кари, доля дала мені змогу закушати й цього! Мабуть якесь непорозуміння! Може колись сказав я щось необережно й це дійшло до відома влади? А може якийсь „сексот” хотів на мені помститися і фальшиво мене заде- нунціював? Часу роздумувати мав я багато і найрізномордніші здогади товклися мені по голіві, як стадо горобців, зловлених до клітки.

Ех, ця непевність!... Яке те все томляче!

В Д О Р О З І.

По двох днях випровали мене з ізолятора, видали мені 8 солених риб і 1/2 кг. хліба, посадили в товаристві двох конвоїрів на віз і повезли на залізничу стацію. Куди їдемо — я не знав. Одим із вояків сказав мені, що до Москви, другий натякнув щось про Ленінград. Це система, щоб вязневі ніколи не говорити правди. Мое схвилювання збільшилося ще й тому, що конвой (імовірно згідно з інструкціями) мав надімною пильний нагляд. Не дозволили мені вставати з лавки, ні вихилитися крізь вікно. Кожний мій порух на лавці викликавав неспокойні та недовірчиві погляди конвоїрів.

По різних здогадах набрав я переконання, що тому, що за час семилітнього побуту в неволі голод не успів знищити мене фізично, тиф, шкорбут та інші недуги щасливо мене минули, вирішили, видно, почати проти мене якусь нову справу і — в найліпшій випадку — визначити мені новий 10-літній речинець побуту в таборі. Але яка справа? Що мені закинуть?

Приїхали до Ленінграду. На стації юрба. Підчас того, коли я сидів, пильнований одним конвоїром, другий пішов кудись поладнати якісь формальности. Тепер я вже знав напевно, що їдемо до Москви. Іноді хтось із юрби питав мене про розклад поїздів, що бентежило мій

конвой, бо як вязень не міг я мати ніякого звязку з публікою.

Мушу замітити, що своїм зовнішнім виглядом у каторжницькім одязі мало чим ріжнився я від нужденно одягненої юрби. Мабуть думали, що я один із подорожніх, який відбуває подорож у товаристві знайомого вояка. Нікому не прийшло на думку, що я є соловецьким вязнем. А я був так одягнений, що в нас на Білоруси прошаки краще одягнені. На цій підставі можна собі уявити зовнішній вигляд мешканців давньої столиці Московщини.

Примістившись в іншій поїзді, виїхали ми вкінці до Москви.

БУТИРКИ.

17. липня приїхали ми до мети нашої подорожі. Довго сиділи ми на стаційнім пероні, заки приїхало по нас авто ГПУ — каритка без вікон з ократованими дверима, т. зв. у в'язничному жаргоні „чорний ворон”.

Була вже ніч, коли ми станули перед якимись непривітними воротами. Відібрали від мене за посвідкою мої клунки, завели мене до лазні, відтак впустили до келії, де на двох рядах прич спало вже приблизно 40 осіб. На скрегіт ключа в замку кілька постатей піднеслося зі своїх лежанок, почали мені приглядатися і стали випитувати, хто я такий.

Моя відповідь, що я приїхав із соловецького табору, викликала сензацію. Мене засипали питаннями. Бо більшість із в'язнів тієї келії — це були кандидати на засланців до концентраційних таборів.

— Товариші, де ми? На Лубянці? — запитав я.

— В Бутирках — була відповідь.

Я відітхнув із полекшою, бо досі я був переконаний, що привезли мене на страшну Лу-

бянку ч. 2, що сиджу у в'язниці ГПУ. Хоч бутирська в'язниця також була підчинена ГПУ, одначе, не знаю чому, не виглядала мені вона така страшна.

Дунав я, що в котрийнебудь день моя доля в'ясниться. Одначе минали дні, минали тижні, вже літо перейшло, починалася осінь і я все ще таки сидів у тій самій келії, не знаючи, як довго триватиме ще мій побут у Бутирках.

Була це т. зв. „пересильная”, значить келія призначена для в'язнів, що перебувають тут лиш покищо і призначені до дальшої подорожі. Тут приходили в'язні зі слідчих коридорів і тут проголошували їм присуд по їх приході: здебільша заслання до концентраційних таборів на різні речинці.

Більшість із тих нещасливих творили селяни, втікачі з далекого вигнання, куди їх як „кулаків” висилали цілими родинами.

Жили десь люди серед печорської тундри у деревляних бараках і кожного дня досвіта виходили на примусову роботу до лісу. Діти, старці, мужчини, жінки, всі разом, родина при родині на спільних причах. Там теж, у тім холоднім, темнім і бруднім бараку одні вмирають, інші родяться.

Соромливости в таких умовинах вже нема. Зони живуть як первісні люди. Умирають на шкорбут, на чахотку, дезинтерію, здебільша на п'ятнистий тиф. Умирають теж просто з висна-

ження, з голоду. Винагороду дістають здебільша в натурі, але норма праці така велика, що виконати її, особливо виснаженій людині, дуже важко. Тому теж робітник не дістає такої пайки хліба, яка йому належить, тільки в такій кількості, як старці й діти, значить 200 грамів.

По думці гасла: „общественное питание есть путь к социализму” — спільні харчі це шлях до соціалізму — ніхто собі страви не варить. Автім нема що варити, на те є спільні кухні. А ті кухні видають на обід миску солоної юшки та іноді солону рибу.

Тому ці вигнанці воліють концентраційний табор, де лекші роботи і постійна пайка хліба, ніж таке життя на „волі”. І тому теж втікали вони масово від того життя. Якось щасливо продіставалися до Москви, чи то пішки, чи вантажними поїздами „зайцем”, але тут на залізничній стації, в червоній столиці чутке око агентів ГПУ відкривало їх, віддаючи їх в руки своїх слідчих органів. За втечу ждала їх кара концентраційного табору на три роки.

В Бутирках бачив я багато тих винуждених селян, здебільша з України, бо Україна дає найбільший відсоток тих примусових поселенців у північних тундрах. Бачив я, як виголоджені проковтували захланно вязничну пайку хліба (400 гр.), яка по довгім пості не могла заспокоїти їх голоду і тому вишукували близь-

ко „параші” (бочка з нечистю, яка стоїть у кожній келії), лупину з огірків та інші відпадки, що їх викидували ті, що діставали харчі з міста.

Вязничні товариші часто тут змінювалися. Майже що тижня, звичайно в ночі, відчинялися з лоскотом двері келії і сторожа викликувала в'язнів, призначених на етап. Серед загальної тиші відчитували прізвище, його власник повинен був відповісти своє ім'я та ім'я батька (отчество). Відтак із поспіхом пакував своє лахміття і вже був готовий до дороги на жахливе завтра, яке ждало його десь у невідомих краях. Щойно по виведенні й по зібранні всіх викликаних проголошували їм, до якого габору вони призначені.

По таких прорідженню нашої келії знову по тижневі її заповнювали. Майже кожного дня впускали все нових і нових в'язнів. Очевидно, кожного нового в'язня ми негайно обступали й засипували питаннями: хто такий, відки і за що. По заспокоєнні тієї цікавості давали в'язневі спокій і більше ми не цікавилися його особою.

СПІЗНЕНІ ЖАЛІ.

Іноді, лежачи на причі, говорив я зі своїми сусідами. У тій переливній хвилі в'язнів знайшов я двох крайнів із Вільна, робітників зі шкляної гуті, колишніх громадівців. Перейшли кордон, заманені привидом „соціалістичного будівниц-

тва”, думаючи, що знайдуть тут другу „робітничу батьківщину”, а знайшли вязницю. Відтак жде їх концентраційний табор та вкінці заслання кудись на роботи, на далеку північ, що зовсім не є нічим кращим від табору. Сьогодні їм відчинились уже очі, вони жалували свого кроку, проклинали агітаторів і з тугою споминали рідне Вильно. Іноді говорив я з робітником із Лодзі, давнім комуністом, який теж приїхав до СРСР нелегально з якоюсь робітничою делегацією, з нагоди якихось совітських парад. Очевидно, делегацію гостили. Йому сподобалося. Інші відїхали, він залишився. Пришелець із заходу, неосвоений із совітським режимом, почав трохи за щиро висказувати свої критичні зауваги. Попав до вязниці і сьогодні, лежачи на причі, проклинав комунізм і комуністів, вичікуючи, що йому доля знову принесе. Стрїнувся я тут із дезертиром польського війська, одного з полків стаціонарних недалеко Вильна. Він також жалував свого кроку.

Спізнені жалі!

Вони всі тут непотрібні. Ті, що бачили життя в „буржуазійних” державах, ті, що можуть порівнювати умовини життя в тих державах і в державі „переможних п’ятилеток” — є небажаним, чи пак непевним чинником. Там, на заході, як спричинники ферменту вони побажані, їх спомагають, підтримують. Тут у СРСР стають вони легко „контрреволюціонерами”. Власна

молодь, молодь вихована після революції, молодь, яка не може собі уявити, що десь можна купити досхочу хліба без карток і „хвостів” — тільки така молодь має вартість у соціалістичній державі.

Хоч і серед тієї молоді ширилися неспокої. Питав я одного молодця, невдоволеного з існуючого в Московщині ладу, який устрій вважає він за найкращий? Відповів мені, що Совіти, але... без Сталіна! Інший знову оповідав мені, за що попав до в'язниці. Він був членом групи терористів, які мали замір виконати атентат на Сталіна. Де, в який спосіб — подробиць не обдумали. Зброєю, що вони її мали, був один револьвер, який вони відібрали від міліціонера. Один із товаришів, як воно звичайно буває, зрадив. „Змову” відкрили. За весь час мого побуту у в'язниці не стрінув я ні одного контр-революціонера з „правдивої події”. Всі вони такі стероризовані, кожену свобіднішу думку так здавлюють у зародку, що про якусь революцію нема навіть мови. Та це дарма: ті, яких засудили, винних, чи невинних, замість ненавидіти режим і своїх гнобителів, іноді говорять: „Добре мені так, ...влада знає, що робить, ...я був слабкий, нерішучий... такі непотрібні... віддали мене, щоб я загартувався... автім, що значить одно мое життя або й тисячів таких, як я, в порівнанні із цим великим будівництвом”... і т. д.

Це вже виразна психоза.

Говорив я з одним інжиніром, покрою поширеного до недавна „вредителя” (шкідника) із тих, що плюють на себе, признаються до вини невинні. Ходив він по нашій величезній келії із кута в кут, і торгаючи рукою волосся, говорив:

— Чорт зна, що ми наговорили! Просто творили ми повість про неіснуючі речі. Загіпнотизували нас, чи що, до чорта! Здавалося нам, що так краще і для нас і для справи соціалізму...

К О Н В Е Є Р.

Стикаючися з тими, що все напливали до нашої келії, довідався я про нові способи слідства, що його вживало ГПУ. У перших роках моєї вязниці фізичного примусу підчас слідства не стосували. Били тільки на прикордонних станіцях ГПУ. Одначе сьогодні вживають цього засобу доволі часто, навіть у Москві. Очевидно, що до кожного вязня стосують окрему тактику. Одних намагаються приневолити до підписання бажаних зізнань побоями, інших тільки застрашуванням. Дуже часто з добрим успіхом стосують при слідстві спосіб, що його називають „конвеєром”. Полягає він на тому, що арештованому не дають змоги заснути.

Слідчі змінюються один за другим, а вязень має змогу заснути іноді тільки на 5—10 хвилин, якщо спізниться черговий слідчий.

Таке слідство триває іноді сім днів і довше.

залежно від нервної системи арештованого. Коли той, що його переслухують, засне, обливають його зимною водою і стукають чимнебудь коло вуха.

„Думки мутяться — оповідав мені один, якого переслухували способом конвеєру п'ять днів — чоловік забуває значіння слів. Замість імен осіб на устах, плентаються географічні назви. Здається, що вам на голову насадили якусь залізну шапку. Кілька разів хватався я за голову, намагаючися її здіймати і дивувався, коли долоні доторкалися мого власного волосся... Сонність така жахлива, що годі її висловити”...

Нічого дивного, що такою „залізною шапкою” на голові „вредітелі” творять повісти про неіснуючі речі.

ТОВАРИШІ ЗІ СОЛОВОК.

Одного дня відчинилися двері келії і до нас впустили три нові постаті, винужденілі, але подібні до маси втікачів „хліборобів”. Зацікавлений приглядався я їм, тим більше, що один із них був у сірім соловецькім „кафтани”, таким мені знайомім каторжницькім одязі. Вкінці наблизився я до новоприбулих і звернувся до людини в „кафтани”:

— Вибачте, товаришу, чи ви не з соловецького табору?

Виявилось, що воно справді так. Випиту-

ваний мною „товариш” — це був священник о. А. Ф. Два інші — це о. М. В. і о. В. П. Як я опісля довідався, вивезли їх із табору також так несподівано, як мене, з таким самим успіхом, а навіть більшим, бо оо. П. і Ф. перетранспортували зі соловецького острова на літаку, тому що того дня ніякий корабель не відіздив. Почали ми снувати різні здогади щодо причин, чому нас посадили в бутирській в'язниці. Тому, що всі здогади по довшій надумі виявилися безпідставні, остаточно прийшли ми до переконання, що нас готують до виміни.

Потвердив це о. В., заявивши, що здогад про виміну має деякі підстави, бо його рідня на Литві справді робить деякі заходи.

На Литві? Це мене збентежило, бо не міг я хіба думати, що Литва виміняла мене зі Світами за якогось ув'язненого комуніста. Бо я, якщо міг би надіятися виміни, то тільки з Польщі, де я мав товаришів і приятелів. Справа знову заплуталася. Знову здогади повні песимізму: нове слідство і справа перенесення до нового табору і т. д.

Стомлений різними здогадами про мою дальшу долю, стояв я при віконній решітці, дивлячися на сухітничі тополі, що росли на бутирським подвір'ї.

Чергового дня священників перевели на інший коридор — слідчий. Слабий промінчик надії, блиснувши на хвилину, швидко згас. Отже

нема мови про виміну. Отже священників спровадили до Москви тільки на те, щоб почати проти них нове слідство

Але чому мене тут тримають уже другий місяць у тій келії? Без слідства, не переносять мене і нікуди не висилають?

Минуло кілька днів. Знову появились в моїй келії нові люди, з вигляду неподібні до інших. Був це о. В. Д., якого привезли з карного табору на Сибірі, й його товариш о. К. В., 70-літній старець, привезений з вигнання. Він має доньку в Ковні.

Знову почалися здогади щодо нашої будучини. І знову всі мрії про згодану виміну розбивались на тому, що В. має рідню в Ковні.

Що за лихо! Продумували ми нашу ситуацію безмежну скількість разів і не могли прийти до ніяких певних висновків.

Голод сильно нам дошкулював. Щоб поліпшити трохи наші харчі, зголосилися ми з о. Д. на коридорних послугачів.

Носили ми з кухні бочки з обідом для в'язнів, розділювали кашу, мили сходи, коридор і потрібник. За те діставали ми більшу харчеву пайку.

Раптом по кількох днях оо. Д. і В. перенесли на інший коридор. Знову залишився я із вічно змінливою та переливною юрбою втікачів¹⁾.

¹⁾ Більше як за місяць по повероті до Польщі, при кінці жовтня, довідався я з часописів, що священники,

НЕСПОДІВАНКИ.

4-го вересня, коли я мив коридор, відірвав мене від праці старший вязничний сторож. Прийшов він у товаристві фризієра. Мене посадили на стільчику й обголили.

Всі ті заходи коло моєї особи приймав я незвичайно счудований, бо голення вязнів у „пересильній”, де люди сиділи тільки тимчасом, призначені до дальших транспортів, було небуденним явищем.

Від тієї хвилини події чергувалися по собі незвичайно швидко. Пів години по голенню завели мене до лазні, де видали мені чисте білля, замість старого, якого я не зміняв уже шість тижнів. Ледви вспів я вернутися по лазні до келії, де почав я оповідати товаришам про свої незвичайні події, коли двері відчинились і мене викликали з клунками на коридор. Перевели мене до іншого вязничного крила й посадили в одноособовій келії. Дали мені повну миску каші, чайник із чаєм, 10 папіросок, чисту постіль, подушку...

По стільки роках перший раз розкошувався я самотою. Закурив я папіроску й почав думати про своє нове положення. Одно з двох: або справа стоїть дуже зле, або дуже добре. Або

з якими я сидів у Бутирках і снував здогади про нашу долю, з виміною політичних вязнів вернулись до Литви. Отже не помилялися вони у своїх здогадах.

бважають мене тут за „великого” політичного злочинця і з того приводу так „шанують”, або...

Цей другий здогад не хотів поміститися мені в голову. По стільки пережитих розчаруваннях не хотів я мати нового.

Одначе я не мав багато часу до роздумування. Двері знову відчинились і мене спровадили на долішній коридор, де чекав якийсь гепіст.

— Чи ви не маєте ліпшого одягу? — запитав мене ввічливо, споглядаючи на лахміття в яке я був одягнений.

Я відповів, що не маю.

— Поїдемо зараз до радника польського посольства... Вас виміняють до Польщі...

Із надміру щастя сперло мені віддих у грудях. Я сперся на стіну, щоб не стратити рівноваги. Нервний корч схопив мене за горло.

— Яка шкода... видусив я зі себе захриплим голосом.

— Чого шкода? — здивувався гепіст.

— Шкода, що вже не зможу брати участі в соціялістичнім будівництві.

Гепіст подивився на мене пильно. Іронія була надто чирозна...

ДО КОРДОНУ.

Чергового дня у відкритім авті, в товаристві совітського старшини й вояка, їхав я на залізничий двірєць. Ми їхали в напрямі кордону...

Одначе пильнували мене у вагоні так обережно, начеб то я їхав не на волю, а назад на Соловки, та якби побоювались, що пробуватиму втікати. Навіть до потребника не міг я вийти без конвою...

Поїзд жене швидко, та мені здається, що він волічється черепашиним ходом.

Нарешті — Мінськ.

Висідаємо.

До відїзду поїзду маємо приблизно дві години часу. Виводять мене до залізничої кімнати ГПУ. Заявляють мені, що дістану побачення з моєю матір'ю, яка мешкає в Мінську. Справді двері відчиняються за хвилину і входить до кімнати мати, яка трясеться зі зворушення. Дали нам тільки пів години розмови. При прощанні віддаю матері коло пів кільограма чорного хліба, який видали мені в Бутирках на дорогу. Руки матері трясуться.

— Сину мій! Такий щедрий дар... Ми вже давно не мали такої скількості хліба! Але може він придасться тобі?

— Будьте, мамо, спокійні... Мені той хліб уже не придасться...

Ідемо далі. Колосово — кордон!

Виводять мене до прикордонної станиці ГПУ. Совітський вояк не відступає мене ні на хвилину. За хвилинку затримався якийсь особовий поїзд. Все ще чекаємо. Переїхали ще два

вантажні поїзди. Ждемо. Минуло вже більше, як дві години. Наближається вже сумерк...

Колиж до біса!

Оглядаю порозвішувані по стінах „лозунги” і портрети „вождів”. Швидко вже покину вас — на завжди!...

Іде якийсь поїзд...

— Ні, це так вітер гуде — каже вояк, що мене пильнував.

Раптом впадає совітський старшина, який ескортував мене з Москви.

— Собірайтесь з речами! (Ходіть із речами).

Останній раз чую цю команду, яка постійно переливалась крізь мої вуха підчас мого побуту в казматах. Швидко хватаю свої клунки і йду на перон.

Та в тій хвилині відчув я, що я вже не в'язень. Навпаки, мене шанують. Бо начальник нашого походу, якийсь ґепіст у довгій шинелі, з ромбами на ковнірі, що означало високу військову рангу, закомандував:

— Взять речі! (Взяти речі).

Негайно підскочив до мене червоноармієць, який ввічливо схопив мої клунки, й ми вийшли. Похід відкривав ґепіст із генеральськими відзнаками, я пішов за ним, збоку вояк із моїми клунками, за мною мій конвоїр, даліше якісь люди... Я не звертав на них ніякої уваги.

В І М І Н А.

Жахлива погода. Вітер гуде в недалекім лісі, жене хмарами, які летять із поспіхом, перевалюючись одна крізь другу, немов бажаючи швидше перелетіти через совітські граничні ворота, що відділюють два світи. Вдивлююся в напис: „Соціалізм сотріот все граници” (Соціалізм знищить усі кордони), який бачив я так давно, ще в листопаді 1926 р., коли я їхав до совітської держави з вірою, що зможу вести культурну працю для Білоруси, там у БССР. Тоді теж була осінь, але я їхав із весною в душі. Сьогодні вертаюся як скиталець, у вязничнім кафтані, протверезений Соловками, щасливий, що за хвилину моя нога знову переступить кордон держави соціалістичного будівництва. Сьогодні також осінь, але в моїй душі розцвітає якась невисказана радість...

Вдивляюся в похід, що до нас наближається...

Мій гепіст також вдивляється в групу, що до нас наближається, бо час-до-часу регулює наш крок:

— Поволіше!... Прібав шагу! (Швидше).

Іде мабуть про те, щоб стати на умовленім місці кордону в точно означеній годині. Бо нечемно булоб давати на себе ждати, а зайвий

поспіх міг би виставити на шкоду престиж держави. Так зрозумів я ті накази.

Я вже розпізнавав лиця людей, що до нас наближалися. На переді йшов якийсь високий мужчина в цивільнім одязі. За ним ішов із двома поліцаями по боках той, якого польський уряд вимінював за мене — Бронислав Тарашкевич. У тій хвилині відчув я не тільки наш душевний контраст, але й фізичний. Вязень „капіталістичної держави” ішов у поряднім фільцовім капелюсі, в добре скроєнім осіннім плащі, в непорочно вичищених черевиках... Світський вязень ішов в нужденнім, вистрепленім кожусі, що прикривав соловецький кафтан.

Він ішов із невиразною усмішкою на лиці, а я, по стільки роках небачення, дивився зацікавлений на того чоловіка, який, хоч у добрій вірі — зламав стільки людських істнувань, скермовуючи погляд своїх краянів на фата моргану зпоза кордонних стовпів.

Вимінний церемоніял. Привіти, здіймили капелюхи, стиснули собі долоні... Підписали акти виміни. Колись приятелі, сьогодні чужі люди, яких дороги розходяться в такі ріжні сторони, подали собі долоні. Звичайні вязничні компліменти: „Добре виглядаєш”. „Ти також”. „Дякую, але сумніваюся”...

Відтак кілька слів огірчення за мрії, що зсезли, вкінці останне стиснення долоні.

— Щасть Боже!...

Розійшлися ми в різні сторони.

Той із вязниці піде туди, де цілий край є одною великою вязницею, де людську думку здавили кліщі совітського абсурду, де не тільки працювати й говорити, але навіть думати і віддихати треба по одному шаблоні. Він піде до краю білого невільництва, голоду, нужди й людоїдства — а я прямую на захід, до „капіталістичних” держав, де зможу спокійно спати, знаючи, що в ночі гості з ГПУ не застукають до дверей мого мешкання.

Коби лиш не снились примаркі сни! Коби тільки забути про п'ятилетки, ударнічество, соревнованіє, про людоїдство!...

Я п'яний зі щастя. Щось говорю, багато говорю... ідемо до світлиці КОП-у. Щось оповідаю... Ех, бо справді можна стати п'яним зі щастя! Якеж це дивне почування! Мое перо не всілі описати такого стану.

Кажуть, що Міґуель Сервантес да Саведра, коли повернувся з неволі в альжирських піратів, заявив, що найбільшим щастям, яке чоловік може на землі осягнути, це радість із відзисканної волі. Такого саме щастя зазнав я 6. вересня 1933 р. Говорю про свою радість. Дякую... Давлюся словами... Щось стискає мені горло зі зворушення...

Хто зна, може справді варто мучитися сім літ у совітських казаматах, щоб зазнати тієї хвилини — того найбільшого щастя.

Така хвилина вже більше не повториться.
Її тільки раз у житті можна пережити.

* * *

Того вечора сидів я в ресторані в Стовпцях і їв вечерю з мясом. Я їв правдивий воловий бефштик! Із цибулею! З бульбою! З білим хлібом! Отже нічого дивного, що по стільки роках голодівки приснилися мені в ночі... большевики.

А завтра — стріча з приятелями на двірці у Вильні...

Тепер — до нового життя, до нової праці!
Примари щезли.

З М І С Т:

	Стор.
Від Видавництва	1
Вітебськ: „Попутчік“	5
„Фільор“	7
Рефлексії	11
Мінськ: Келія у пивниці	14
Мій товариш	15
На Комарівку	18
Юдина робота	19
Перше слідство	20
Апанасик	22
Новий „лягавий“	23
„Карцер“	24
Бог хотів	26
Екзекуція	27
Інсценізації	30
Психоза	30
„Войківці“	32
Катастрофа під Мінськом	33
Етап	34
Попівський острів: Приїзд до табору	36
В бараках	38
До роботи!	39
Лазня	41
Дальша подорож	41
Карельські села	42
Меч революції	44
Рохкіт жаб	47

	Стор.
Острів Міяг: Перший день	49
На роботі	50
Понад сили	53
Саморуби	55
Страйк	56
Харч	60
Нещаслива втеча	61
Виїзд на Соловки	64
Соловки: Нові життєві умовини	67
Зменшення кари	70
Жінка на Соловках	72
Цвинтар	78
ІСО	79
Ізолятор	80
Перед маревом смерти	81
Острів Конд	84
Секірка	85
„Жордочка“	86
Оманні надії	88
Гумор казаматів	89
Пошесть тифу	94
Комісія з Москви	97
Зміни	99
Зима	102
Помори	103
Листи	105
Мрії і привиди	107
Читання приказів	109
Весна	112
Релігійні справи	115
Виховання в'язнів	118
Театр	120
Відвідини Горкого	122
Кіно	127
Бібліотека	128

	Стор.
Музей	129
Спорт	130
Поділ в'язнів	130
Голі... у грудні!	132
Крадежі	136
Киємі: На Вегеракші	140
Часопис і радіо	142
В ізоляторі	144
В дорозі	146
Москва: Бутирки	148
Спізнені жалі	151
Конвеєр	154
Товариші зі Соловок	155
Несподіванки	158
До кордону	159

